

UDK 929 Barada, Miho
930.22(497.5)

Primljeno: 15. listopada 2010.
Prihvaćeno: 24. listopada 2011.
Pregledni rad

Diplomatička analiza Trpimirove i Muncimirove isprave: U počast Mihe Barade*

Milko Brković
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru
Obala kneza Trpimira 8
23000 Zadar
Republika Hrvatska
E-adresa: hazu-zavod-zadar@zd.htnet.hr

Biobibliografiju Mihe Barade (1889. - 1957.) donio je akademik Branimir Gušić u *Ljetopisu JAZU*, knjiga 64 (1960), 139 - 146. Uz teološku naobrazbu u povijesnoj znanosti njegovo je osnovno zanimanje bilo razdoblje hrvatske srednjovjekovne povijesti. Naobrazbu iz pomoćnih povijesnih znanosti postigao je u Rimu na vatikanskoj Visokoj školi za paleografiju, diplomatiku i arhivistiku, koju je pod mentorstvom glasovitoga paleografa Brune Katterbacha završio 1931. godine s izvrsnim uspjehom. Svi su Baradini radovi temeljeni na izvorima koje obrađuje sa stajališta pomoćnih povijesnih znanosti, osobito latinske paleografije, diplomatike i kronologije. Između ostaloga, do u tančine je vještinu iz tih znanosti ponajbolje primijenio u svojoj znanstvenoj studiji pod naslovom „Dvije naše vladarske isprave“, *Croatia Sacra*, 7 (1937.), 1 – 96 i posebno izdanje, 13 – 14, Zagreb, 1938.

Ključne riječi: Miho Barada, Hrvatska, kancelarija, diplomatika, paleografija, isprave, pomoćne povijesne znanosti

U svojem bavljenju hrvatskom srednjovjekovnom poviješću Miho Barada ponajviše se bazirao na njezinim pisanim izvorima. Tako je postupio i u obradi Trpimirove i Muncimirove isprave iz IX. stoljeća,¹ kojima će se uglavnom baviti i ovaj prilog, koje je do u tančine obradio sa stajališta pomoćnih povijesnih znanosti.

* Pojedini dijelovi ovoga rada korišteni su u autorovoj knjizi *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar - Mostar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru i Ziral – Zajednica izdanja „Ranjeni labud“, 1998.

¹ Miho Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, *Croatia sacra* 7 (1937): 1-96 i posebno izdanje, *Croatia sacra* 13-14 (1938).

Za Trpimirovu se ispravu u hrvatskoj historiografiji uglavnom ustalila datacija: Bihaći, 4. ožujka 852. godine. Tom ispravom hrvatski *dux* Trpimir (oko 845. - 864.) poklanja Solinskoj nadbiskupiji crkvu i samostan sv. Jurja u Putalju zajedno s nekim posjedima za uzvrat što mu je nadbiskup Petar pribavio neko srebro za crkveno posuđe.² Već datacija potvrđnice te Trpimirove isprave, kojom hrvatski *dux* Muncimir (892. - 910.) četrdeset godina kasnije (također u Bijaćima, 28. rujna 892. godine) potvrđuje Splitskoj nadbiskupiji sadržaj Trpimirove isprave³ u hrvatskoj srednjovjekovnoj kronologiji nije toliko osporavana. Povijesnim sadržajem i podacima tih dviju najstarijih sačuvanih hrvatskih srednjovjekovnih isprava, kao izvorima prvoga reda, obilato su se u svojim radovima koristili povjesničari. U svojoj obradi Barada im pristupa kritički, tim više što one nisu sačuvane u svojem prvotnom obliku nego kao kasniji prijepisi. Iz toga razloga nije ni čudno da je - posebice sadržaj Trpimirove isprave - u pojedinostima sporan i nerazumljiv te da se uvijek iznova može postavljati pitanje autentičnosti obiju isprava. Stoga Barada smatra da takve nedoumice može riješiti kritika teksta i dostignuća diplomatike kao pomoćne povijesne znanosti. Na temelju izvanjskih i unutarnjih osobina isprava diplomatika utvrđuje je li pojedina isprava ili pisano svjedočenje o nekome pravnom činu autentično ili falsificirano. Osnovne izvanjske značajke pojedine isprave jesu: materijal su na kojemu je ona pisana, pismo, pečat, potpis i razni drugi znakovi, dok su unutarnje karakteristike njezini sastavni dijelovi teksta ili diplomatske formule,⁴ jezik, povijesna imena, datumi i drugo, što se može dokazati i na temelju prijepisa. Barada je prvi koji se detaljno pozabavio kritikom teksta tih dviju isprava, dok su njihovu diplomatsku stranu izučavali mnogi prije i poslije njega, ali ponajviše radi povijesnih podataka. Njihova detaljna diplomatska analiza bila je odmah u početku proučavanja otežana time što se pogrešno držalo da je njihov najstariji prijepis tiskao Lucius i da su prijepisi koji su se nalazili u Splitu prepisani iz Luciusa. Tu je pogrešku ispravio Barada otkrivši više prijepisa tih isprava, koji su stariji od rukopisa koji je koristio i tiskao Lucius te prema njima rekonstruirao prvotni tekst koji pak pokazuje da su te dvije isprave autentične. Danas postoji pet prijepisa Trpimirove isprave iz godine 852. i Muncimirove iz 892. godine. Najstariji je iz 1568., a nalazi se u župnom uredu u Kaštel Sućurcu. Ostala četiri čuvaju se u *Nadbiskupskome arhivu u Splitu*.⁵

² Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: *Codex diplomaticus*), I. Zagreb: JAZU, 1967., 3- 8.

³ *Codex diplomnaticus*, I, 22-25.

⁴ Pod *diplomatičkom formulom* podrazumijevamo sastavni dio pojedine isprave ili više isprava, a pod *formularom* sve sastavne dijelove ili formule koje sadrži pojedina isprava. Tako je svaka pojedina isprava pisana po svome formularu. Ako više isprava sadrži iste diplomatske formule, bez obzira što se međusobno mogu razlikovati po dužini ili kratkoći ili pak donose različit sadržaj, onda su i njihovi formulari istovjetni. Ako je ispuštena i jedna formula, onda je i formular te isprave različit.

⁵ Nadbiskupski arhiv u Splitu, *Kartular splitske kurije*, br. 29; *Donationes principum*, br. 20; br. 25; *Luciusova ostavština*, sv. VI. Više o tim prijepisima u: Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 2-3.

Najiscrpnije, najdetaljnije i najkritičnije za svoje vrijeme općenito je o ispravama hrvatskih narodnih vladara pisao u svojim raspravama Franjo Rački. On je donio njihovu detaljnu diplomatsku analizu, unutarnje i vanjske karakteristike te njihov detaljan povijesni sadržaj.⁶ Uz bok rada Račkoga na hrvatskim ispravama idu Ljubićev *Libellus Polichorion*;⁷ Šišićev *Priručnik izvora*,⁸ Baradini *Prilozi kronologiji*⁹ i Novakov *Zadarski kartular*.¹⁰ Po uzoru na Račkoga sličnu je analizu isprava hrvatskih narodnih vladara sačinio J. Nagy naglašavajući pri tome više diplomatske osobine tih isprava odnosno njihove diplomatske formule ili sastavne dijelove.¹¹ Povijesni je sadržaj s pravnoga stajališta tih isprava obradio M. Brašnić,¹² a općenito o sadržaju i diplomatskim formulama pisali su već spomenuti F. Šišić¹³ i M. Lanović.¹⁴ Nasuprot Račkoga i Nagya, Nada Klaić pokušala je napraviti kritičku analizu isprava hrvatskih narodnih vladara.¹⁵ Međutim, iako je imala pred sobom izvore i rezultate dosadašnjih istraživanja, a za svoje je vrijeme slovila kao najpoznatiji hrvatski diplomat, ta je autorica obavila posao s visokim stupnjem nejasnoće i hiperkritičnosti. Suprotno tome radu i otprilike u isto vrijeme sačinjena je u *Codexu* kratka ali sadržajna analiza vanjskih i paleografskih karakteristika tih isprava koja prethodi njihovim tekstovima.¹⁶ U tome

⁶ Franjo Rački, „Kada i kako se probrazi hrvatska kneževina u kraljevinu“, *Rad JAZU* 17 (1871): 70-89; „Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije“, *Rad JAZU* 35 (1876): 1-49; „Stari priepisi hrvatskih isprava do XII. vieka prema maticama“, *Rad JAZU* 36 (1876): 135-164; „Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII. vieka“, *Rad JAZU* 45 (1878): 128-150; „Izpravak k mojoj razpravi: Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII. vieka“, *Rad JAZU* 48 (1879): 222-223; „Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod“, *Rad JAZU* 56 (1881): 63-140; *Rad JAZU* 57 (1882): 102-149; „Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća“, *Rad JAZU* 70 (1884): 153-190; *Rad JAZU* 79 (1886): 135-184; *Rad JAZU* 91 (1888): 125-180; *Rad JAZU* 99 (1890): 73-128; *Rad JAZU* 105 (1891): 202-238; *Rad JAZU* 115 (1893): 37-69; *Rad JAZU* 116 (1893): 175-229.

⁷ Šime Ljubić, „*Libellus Polichorion, qui Tipicus vocatur*“, *Starine JAZU* 23 (1890): 154-234.

⁸ Ferdo Šišić, *Priručnik izvora za hrvatsku povijest*. Zagreb: Kr. hrv. slav. dalm. zemaljska vlada, 1914.

⁹ Miho Barada, „Prilozi kronologiji hrvatske povijesti“, *Rad JAZU* 311 (1957): 185-217.

¹⁰ Viktor Novak, *Zadarski kartular samostana sv. Marije*. Zagreb: JAZU, 1959.

¹¹ Josip Nagy, „Isprave iz doba hrvatske narodne dinastije“, *Monumenta diplomatica* I (1925); Isti, „Hrvatske isprave iz doba narodne dinastije“, *Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*, Zagreb, 1925., 313-334; Isti, „Tradicija isprava iz doba hrvatske narodne dinastije izdanih u korist zadarskog samostana sv. Krševana“, *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb: JAZU, 1925., 430-445; Isti, „Diplomatičko-paleografske studije“, *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu* 1 (1925): 17-45; Isto, sv. 2 (1926): 145-156; Isto, sv. 3 (1928): 173-189; Isto, sv. 7 (1937): 1-10; Isto, sv. 8 (1939): 1-21; sv. 9/10 (1941): 5-25.

¹² Mijo Brašnić, „Župe u hrvatskoj državi za narodne dinastije“, *Rad JAZU* 25 (1873): 31-52; Isti, „Municipija u hrvatskoj državi za narodne dinastije“, *Rad JAZU* 32 (1875): 83-103.

¹³ Šišić, *Priručnik*.

¹⁴ Mihajlo Lanović, „Ustavno pravo Hrvatske narodne Države“, *Rad JAZU* 265 (1938): 167-242; *Rad JAZU* 266 (1939): 1-92.

¹⁵ Nada Klaić, „Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara“, *Historijski zbornik* 18 (1965): 141-188; 19/20 (1966-1968): 225-263.

¹⁶ *Codex diplomaticus*, I.

je *Codexu* ispravljena datacija pojedinih isprava u odnosu na *Documenta* Franje Račkoga. Uz napomenu da ovime nisu ni izdaleka iscrpljene bibliografske jedinice, koje općenito govore o ispravama hrvatskih narodnih vladara, spomenimo samo još rad M. Šamšalovića¹⁷ i I. Goldsteina.¹⁸ Konačno, dosta podataka, povijesnoga sadržaja, diplomatičkih formula, dijelova tekstova i prijevoda isprava hrvatskih narodnih vladara nalazimo u raznim pregledima hrvatske povijesti.¹⁹

O kancelariji hrvatskih narodnih vladara nije sačuvan nikakav suvremeni opis pa se o njoj može govoriti samo na temelju njezinih sačuvanih isprava. Njihov se broj danas kreće od 29 do 31 ovisno o tome može li se isprava bana S. samostanu sv. Krševana u Zadru iz godine 1042. - 1044.²⁰ i *dux*a Stjepana samostanu sv. Stjepana kod Splita iz 1078. godine²¹ smatrati vladarskom ispravom, odnosno do 34 ako se uzme da je (kao i do sada) kralj Petar Krešimir IV. godine 1060.²² izdao dvije isprave samostanu sv. Ivana u Biogradu za privilegije i otok Žirje te 1066./'67.²³ godine, koje je izdao samostanu sv. Marije u Zadru za zemlju u Točinji kao i dvije isprave kralja Zvonimira prigodom njegova krunjenja početkom listopada 1075. godine.²⁴ Na osnovi sačuvanih isprava pokazuje se da hrvatska dvorska kancelarija za njih upotrebljava izraze: *litterae*, *scriptum* ili u množini *scripta*, *tabulla*, *cartula*, *pagina*, *paginula*, *chirographum* odnosno *paginula privilegialis*, *privilegii pagina*, *privilegii paginula*, *difinitionis paginula*, *donationis cartula*, *absolutionis et libertatis cartula*, *cartula dationis*, *assentionisque*. Kada je riječ općenito o ispravi i njezinu sadržaju, onda se upotrebljavaju izrazi *privilegium*, *privilegium libertatis*, *decretum*, *testamentum*, *confirmatio*, *donatio* i slično.²⁵ Po svome sadržaju isprave hrvatske dvorske kancelarije su darovnice, potvrđnice i odluke. Sve su plod vladarske moći s različitim povodima i okolnostima za njihovo izdavanje.

¹⁷ Miljen Šamšalović, „Isprave iz vremena hrvatskih narodnih vladara u djelu Ivana Luciusa-Lucića“, *Zbornik Historijskog instituta JA* 6 (1969): 61-73.

¹⁸ Ivo Goldstein, „O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća“, *Historijski zbornik* 35/1 (1983): 141-163.

¹⁹ Šime Ljubić, *Pregled hrvatske povijesti*. Rijeka: Riečki Emidija Mohovića tiskarski kamen. zavod, 1864.; Tadija Smičklas, *Povijest hrvatska* I. Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1879-1882; Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata* I. Zagreb: Tisak i naklada L. Hartmana, 1899, 1-136; F. Šišić, *Priručnik*, passim; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990. (pre-tisak iz 1925.); Oton Knezović, *Hrvatska povijest* I. Zagreb: Izd. Hrv. knjiž. društvo sv. Jeronima, 1936; Lovre Katić, *Pregled povijesti Hrvata*. Zagreb, 1938; Josip Buturac i Antun Ivandija, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1973; Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994; Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb: Novi Liber i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1995. i drugi.

²⁰ *Codex diplomaticus*, I, 75-76.

²¹ Ibidem, 164-165.

²² Ibidem, 87-93.

²³ Ibidem, 104-105.

²⁴ Ibidem, 139-142.

²⁵ Rački, „Hrvatska dvorska kancelarija“, 7.

Trpimirovu ispravu iz godine 852. izdali su prema jednome od prijepisa Lucius,²⁶ Farlati,²⁷ Kukuljević,²⁸ Rački²⁹ i Stipišić - Šamšalović.³⁰ Između ostalih Kukuljević, kao i Farlati, drži da se petnaesta indikacija te isprave odnosi na godinu 837.,³¹ dok Rački ispravlja njihovo mišljenje kao i Luciusovu 838. godinu.³² M. Barada sačinio je opširnu paleografsko-diplomatičku analizu te Trpimirove isprave uz pokušaj rekonstrukcije izvornoga teksta.³³ O njoj su još pisali Katić,³⁴ M. Kostrenčić,³⁵ D. Švob,³⁶ N. Klaić,³⁷ M. Pera³⁸ i o njezinomu predlošku L. Margetić,³⁹ ali i drugi. Više ili manje svi oni koji su objavljivali Trpimirovu ispravu iz godine 852. objavljivali su i Muncimirovu iz 892. godine. Slično je i s onima koji su samo pisali o tim dvjema starim hrvatskim ispravama.

Prvotni izvornici i većina starijih prijepisa isprava hrvatske dvorske kancelarije pisani su na pergamentu koji je načinjen od teleće kože (*membrana vitulina*). Takav je pergament više upotrebljavan u Njemačkoj, za razliku od Italije gdje je više u uporabi pergament od ovčje i kozje kože.⁴⁰ To ukazuje na činjenicu da je hrvatska kancelarija sama proizvodila pergament jer da ga je uvozila, bilo bi joj lakše uvesti ga iz Italije nego iz Njemačke. Na osnovi sačuvana četiri izvornika tih isprava vidljivo je da hrvatska dvorska kancelarija upotrebljava tintu crne boje koja je do naših dana prilično izbljedjela.

Jezik isprava hrvatske dvorske kancelarije jest isključivo latinski odnosno jezik srednjovjekovnoga latiniteta. Pismo je karolina, gotica i osobito beneventana. U pravilu se upotrebljavaju mala slova, a rjeđe i velika. Nema pravila kada dolazi veliko slovo tako da ono može doći i u sredini riječi. Riječi su kraćene u sredini

²⁶ Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, 61.

²⁷ Daniele Farlati, *Iliricum sacrum*, III. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1751.-1819, 51.

²⁸ Ivan Kukuljević, *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb: Velocibus typis dris. Ludovici Gaj, 1862, 3; *Codex diplomaticus*, I, 45.

²⁹ Franjo Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam*, Zagreb: JAZU, 1877, br. 2, 3.

³⁰ *Codex diplomaticus*, I, br. 3, 3-8.

³¹ Ivan Kukuljević-Sakcinski, „U koju godinu pada darovana listina Trpimirova“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 11 (1872), 207-216.

³² Rački, „Kada i kako“, 70.

³³ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 1-96.

³⁴ Lovre Katić, „Prijepisi dviju najstarijih povelja iz hrvatske povijesti“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 51 (1930-1934): 101-124.

³⁵ Marko Kostrenčić, *Nacrtna historija hrvatske države i hrvatskog prava*. Zagreb: Školska knjiga, 1956., 115-117.

³⁶ Držislav Švob, „Krivotvorine o sv. Jurju Putaljskom“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, N. S., 17 (1936): 195-207.

³⁷ Nada Klaić, „O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 62 (1960): 105-155.

³⁸ Miroslav Pera, „Nekoliko glosa uz ispravu Trpimira“, *Kulturna baština* 22-23 (1993): 7-24.

³⁹ Lujo Margetić, „Bilješke uz Trpimirovu ispravu“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 30/1 (1993): 47-51.

⁴⁰ *Ibidem*, 32.

ili na kraju, a ponegdje istovremeno i u sredini i na kraju. Od interpunkcije je upotrebljavana samo točka.

Uzimajući u obzir do danas rečeno o pisarima isprava hrvatskih narodnih vladara te na osnovi ponovne analize tih isprava o njima se najviše podataka može saznati upravo iz isprava koje su oni napisali, a koje su do danas tradirane u bilo kojemu obliku. U jednome broju tih sačuvanih isprava pisari se izričito navode kao oni koji su na zapovijed samoga vladara sastavili ili napisali dotičnu ispravu. Oni se tituliraju kao *aule regie dictator i cancellarius* ili *regis cancellarius*, zatim *regius scriptor* ili *regis notarius*. Dakle, pisar isprava hrvatskih narodnih vladara naziva se *dictator, notarius, scriptor i cancellarius*. Tim se titulama često dodaje oznaka staleža, u pravilu svećenstva koje je boravilo na dvoru. To su, naime, *capellani regalis aulae*, koji nas upućuju na to da je hrvatska dvorska kancelarija bila uređena po uzoru na suvremene europske (osobito zapadnoeuropske) kancelarije, to jest na one koje su imale rimsko-bizantski obrazac. Po tome su obrascu državnu kancelariju i Zapadnoga i Istočnoga Carstva sastavljali *notari*. Na čelu toga osoblja nalazi se *primicerius*, koji je podjednako vodio popis građanskoga i vojnoga činovništva, a do njega je bio *secundicerius*. Za poslove ostale pisarske službe, osobito pravne naravi i predstavke vladaru, bila su određena četiri *scrinia (memoriae, epistolarum, libellorum i dispositionum)* kojima se na čelu nalazio po jedan visoki dostojanstvenik odnosno *magistar*. Ta se odredba još više razvila u Istočnome Rimskom Carstvu gdje se uvelike povećao broj osoblja za različite poslove.⁴¹ Budući da je Hrvatska bila pod utjecajem Zapada, i na ustrojstvo njezine kancelarije utjecale su zapadne kancelarije. Osobito je bio velik utjecaj franačke kancelarije. Najstarija sačuvana hrvatska isprava - Trpimirova donosi ime franačkoga kralja Lotara. Njezin je pisar *presbiter capellanus* Martin. Pisar Muncimirove isprave je *diaconus et capellanus* Firmin. Obje su isprave suvremenice franačkih Karolinga, oba njihova pisara su iz *cappella regia*, a njezini svećenici *capellani*. Naziv *capellanus* susrećemo i u Trpimirovoj i Muncimirovoj ispravi. Doduše, nije jasno koje su mjesto ti kapelani zauzimali među osobljem dvorske kancelarije, ali za vrijeme hrvatske kraljevske kancelarije nailazimo na izraze *aulae regiae cancellarius*, a zatim *regis notarius*. To govori da je posao u dvorskoj kancelariji bio ras-

⁴¹ Ibidem, 2-3. Takvu su rimsku uredbu ponajprije primile one germanske zemlje koje su rano došle pod rimski utjecaj, odnosno koje su nastale na razvalinama Rimskoga Carstva. Kod istočnih Gota *referendari, cancellari i tabelliones* imaju isti zadatak kao i oni u Istočnome Rimskom Carstvu. Do IX. stoljeća u južnotalijanskim zemljama postoji služba *referendaria*. Oni se u Franačkoj za Merovinga ističu kao oni koji su dužni kralju predlagati, sastavljati, potpisivati i pečatiti isprave. U vrijeme Karla Velikoga dvorska se kancelarija uvelike proširuje, a njezino osoblje gotovo isključivo čini svećenstvo. Na čelu kancelarijskoga osoblja je *cancellarius*, koji potiskuje stariji naziv *referendara*. Kancelaru su bili podređeni *notarii i scribae* iako se *cancellarius* ponekad naziva *notarius*. Notar je, naime, bio zamjenik kancelara pa je ponekad umjesto njega potpisivao isprave. Kako je kancelarijsko osoblje uglavnom bilo svećenstvo, s vremenom je dvorska kancelarija postala ovisna o načelniku dvorskoga svećenstava koji se nazivao *apocrisiarius, capellanus* ili *palatii custos*, koji je ujedno bio savjetnik krune u crkvenim poslovima te kojemu je također podređen *cancellarius* sa svojim osobljem (*Ibidem*, str. 3).

podijeljen, da je broj osoblja povećan i da su postojali stupnjevi titula među tim osobljem. Osoblje je bilo mahom iz svećeničkoga staleža. Kancelar kralja Petra Krešimira IV. bio je hrvatski biskup Anastazije (*chroaticensis episcopus*), a njegov se prethodnik zvao Adam (*Chroaciae electus episcopus*). On je također napisao jednu ispravu kralja Petra Krešimira pa je zasigurno obnašao istu službu iako se nije potpisao kao kancelar. Kancelar kralja Zvonimira u početku je bio hrvatski biskup Grgur, a onda Teodor. Naime, da je biskup Grgur stajao izvan dvorske kancelarije, Teodorov bi navod u Zvonimirovoj ispravi za Cetinsku župu (1078.) „*iussu ... atque domini Gregorii, sui episcopi*”⁴² bio bez smisla. Stoga je njegov odnos prema hrvatskoj dvorskoj kancelariji bio isti kao i njegova prethodnika kancelara Anastazija. Godine 1083.⁴³ kancelar je Teodor, koji je u vrijeme Petra Krešimira IV. bio *regio sacrario positus* i ujedno član kancelarije. Kako je Teodor i kao Zvonimirov kancelar stalno bio običan svećenik (doduše redovnik), proizlazi da čast dvorskoga kancelara nije bila vezana samo uz službu hrvatskoga biskupa. Isti je Teodor uz titulu *cancellarius* nazivan i *regis, regius scriptor*,⁴⁴ što bi trebalo značiti da oba izraza podrazumijevaju istu službu kada nas ne bi upozoravala riječ *scriptor* u ispravama samostana sv. Stjepana kod Splita, koje su se sačuvala u kasnijim talijanskim prijevodima i prijepisima, a koje govore da je kancelar kraljevskoga dvora tada bio biskup Grgur.⁴⁵ Uz kancelara se u ispravama hrvatske dvorske kancelarije navodi i naziv *notarius*. Taj se naziv susreće u navedenoj ispravi kralja Krešimira IV. iz 1071. godine izdanoj Rapskoj biskupiji.⁴⁶ Izraz *notarius* ponekad označava sve članove kancelarije, a ponekad čelnika kancelarije. U pojedinačnom je značenju istovjetan s izrazom *cancellarius*. Međutim, malo je vjerojatno da je tu funkciju obnašao đakon pa je kancelar najvjerojatnije mogao biti biskup Anastazije. I u tobožnjoj Zvonimirovoj ispravi Bračanima iz 1078. godine spominje se *notar* Juraj, a kancelar je bio Teodor,⁴⁷ stoga se može izvoditi zaključak da je i u hrvatskoj dvorskoj kancelariji bilo notara koji su podvrgnuti kancelaru. Okolnost da su članovi dvorske kancelarije bili dvorski svećenici - kao što je navedeni Teodor bio *regio sacrario (prae)positus* te da je kancelar obično bio hrvatski biskup koji je ujedno bio i jedan od dvorskih velmoža - dokaz je da je i kod hrvatskih kraljeva postojala tješnja sveza između dvorske kancelarije i dvorske kapele. Osobe dvorske kancelarije su, dakle, *capellani regalis aulae*, ali je među njima podijeljen posao na one koji su redovito obavljali službu Božju u dvorskoj kapeli i one koji su pisali isprave. Čelništvo je pak postojalo i kada hrvatski biskup nije bio ujedno kancelar, jer nalazimo da su 1078. godine Andrija i Nikola bili

⁴² *Codex diplomaticus*, I, 164.

⁴³ *Ibidem*, 181.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, 190.

⁴⁶ *Ibidem*, 124.

⁴⁷ *Ibidem*, 159.

regio sacrario (prae)positus kada je, dakle, Teodor bio kancelar.⁴⁸ Kancelarijsko svećenstvo uglavnom je bilo svjetovno, osim redovnika Adama koji je kasnije pak izabran za biskupa. On je, međutim, stupio u kancelariju tek kao hrvatski biskup koji je redovito obnašao službu kancelara. Svjetovno je, dakle, svećenstvo birano u kancelarijski upravni aparat i često je imalo počasna mjesta na hrvatskome vladarskom dvoru. Takvo je pravilo bilo i u tadašnjim zapadnim državama.

Prema spomenu pečata u tekstu isprava hrvatske kancelarije može se zaključiti da se on upotrebljavao povremeno. S druge strane, iz sačuvanih opisa pečata, koje su donijeli kasniji prepisivači navedenih isprava, također se može zaključiti da se on upotrebljavao u većem broju negoli je spomenut u samim tekstovima navedenih isprava. On se u tim ispravama naziva *annulus* i *sigillum*. Izraz *anulus* podrazumjeva *anulus signatorius*, to jest znak urezan na prstenu koji se pritišće na ispravu. Takav način pečačenja bio je u uporabi već kod Rimljana koji su utiskivali znak u voštane tablice. Znak, natpis, lik i drugo bili su urezani u kamenu ili metalu koji se pričvršćivao unutar prstena. Stoga se u srednjovjekovnim ispravama upotrebljavaju izrazi *annulo signare*, *annulo sigillare*, *annuli impressione signare*. Time Muncimirov pečat odgovara načinu pečačenja njegovih suvremenika Karolinga, isprave kojih su pečačene u donjemu desnom navoštenom kutu kao znak *rekognicije*. Iz toga proizlazi da je pečačenje bilo posljednji čin izrade isprave. Izraz *sigillum* u širem značenju jest općenito znak na ispravama (notarski znak ili potpis). U užemu smislu riječi *sigillum* znači utisnuti znak u vosak odnosno *pečatnjak*. Takvo značenje u ispravama ima i *anulus*, s time da je izraz *anulus* upotrebljavan ranije nego *sigillum*.

Sastavne dijelove isprava hrvatske dvorske kancelarije Rački dijeli na dva dijela. Prvi naziva *tekst* ili *formula*, a drugi *formular* ili *protokol*.⁴⁹ Na temelju naše analize isprava ove kancelarije i dostignuća novije diplomatike mi bismo, za razliku od njega i njegovih sljedbenika, drukčije definirali sastavne dijelove. Naime, općenito uzevši, te se isprave sastoje od *protokola* ili *uvoda*, *teksta* ili *konteksta* ili *sadržaja*, i *eshatokola* ili *zaključka*. Sva ta tri veća i općenita dijela sadrže unutar sebe svoje *diplomatičke formule*, koje u ispravi čine jedan *formular*. Stoga navedene isprave koje imaju iste diplomatičke formule imaju i isti formular po kojemu su pisane. Ako je u pojedinoj ispuštena ili dodana samo jedna formula, onda je za dotičnu ispravu upotrijebljen drugi formular. Kancelarija hrvatskih narodnih vladara u svojim ispravama diplomatičku formulu invokacije upotrebljava skoro redovito. Ispuštaju je samo one isprave koje potvrđuju prethodne. Češće je upotrijebljena verbalna nego simbolična invokacija. U prvotnih se izvornica najvjerojatnije uz verbalnu nalazila i simbolična invokacija, koja je tijekom prepisivanja isprava iščezla. Isto je tako redovita i formula datacije, osim što je u nekolicini isprava

⁴⁸ Rački, „Hrvatska dvorska kancelarija“, 6.

⁴⁹ Ibidem.

dospjela do naših dana u nepotpunome obliku. Nakon invokacije i datacije skoro po pravilu slijedi intitulacija s devocijom kao vrlo važna diplomatska formula isprava te kancelarije. Inskripcije i salutacije kao samostalne diplomatske formule nema u ispravama kancelarije hrvatskih narodnih vladara. Destinatar tih isprava sadržani su unutar drugih formula. Formula arenge jest nazočna, ali dosta neredovito. Isto je tako neredovita i formula notifikacije, dok je formula naracije redovitija. Međutim, dispozicija je kao najvažnija diplomatska formula redovito nazočna. Nju skoro u stopu prate sankcija i koroboracija u obliku svjedoka i ponekad sa spomenutim pečatom. Nakon toga slijedi sankcija i aprekacija, koje su kao diplomatske formule veoma rijetke u predmetnim ispravama u obliku kakvome su tradirane do naših dana. Na kraju, uz diplomatske formule u više isprava navedena su i imena pisara i mjesta gdje su izdane.

U vanjske karakteristike isprava spada: *pismo* - karakteristični grafijski *znakovi* (križ, inicijal, iluminirana slova i slično), *tinta* - materijal na kojem su pisane (*pergament* i *papir*) i *pečat*. Potpuniji opis vanjskih karakteristika isprava može se sačiniti samo za one isprave materijalni izvornici kojih su sačuvani. Kako većina isprava kancelarije hrvatskih narodnih vladara nije sačuvana na svome izvornom materijalu, to je samo za nekolicinu njih moguće opširnije opisati vanjske karakteristike, dok je za prijepise moguće donijeti samo osnovne podatke. Na temelju sačuvanih elemenata vanjskih karakteristika isprava hrvatskih narodnih vladara može se ukratko zaključiti da je materijal na kojemu su one pisane bio pergament. Većina ih je čak i u kasnijim prijepisima prepisivana također na pergament, dok su ostali prijepisi pisani na papiru. Pisma kojima su one pisane jesu karolina, gotica i najčešće beneventana, osobito prijepisi u *kartularu* sv. Marije u Zadru.

Prva sačuvana isprava kancelarije hrvatskih narodnih vladara - Trpimirova iz godine 852. Solinskoj nadbiskupiji - nije sačuvana u originalu. Kako smo naveli, danas postoji pet prijepisa te isprave. Najstariji potječe iz godine 1568. Prepisan je na pergamentu veličine 63,5 x 38 cm⁵⁰ na kojemu su ostaci utisnutoga pečata splitskoga gradskog kneza i notarski znak Daniela Terzagusa. Čuva se u župnome uredu u Kaštel Sućurcu. *A tergo* pergamene je regista. Ostala četiri primjerka nemaju nekih posebnih značajki, a sva četiri danas se nalaze u splitskome Nadbiskupskom arhivu. Jedan je u kartularu splitske kurije koji nosi naslov „1620. 21. *Octobr. Mons. Illmo di Spalato contra Villici di Suzuraz*,” fol. 1., a drugi je u trećemu svesku isprava koje je dao prepisati nadbiskup Sforza Ponzoni (1616. - 1641.), svesku kojemu je kasnije dodan naslov „*Donazione del re Terpimiro 1333*,” fol. 1-5v. Ta godina pokazuje da je prijepis sačinjen po svoj prilici prema nestalome kartularu nadbiskupa Luccarija iz te godine. Treći prijepis Nadbiskupskoga arhiva u osmom je svesku isprava koje je također dao prepisati nadbiskup Sforza Ponzoni, a nosi naslov „*Varia de bonis archiepiscopatus*,” fol. 25-27v. Konačno, četvrti je

⁵⁰ Pri donošenju dimenzija pergamena prvo je mjerena visina pa širina.

prijepis te isprave u Kaptolskome arhivu Splita, danas u sastavu Nadbiskupskoga arhiva, koji je vlastoručni ispis Ivana Luciusa, šesti sv., fol. 1-4v.⁵¹

I Muncimirova isprava iz godine 892., kojom potvrđuje Trpimirovu, sačuvana je samo u prijepisima. Svih pet prijepisa uvijek neposredno slijede iza Trpimirove isprave. Prijepisi se danas nalaze na istim mjestima gdje i Trpimirovi, a i nastali su istovremeno s Trpimirovima. Pergament najstarijega prijepisa (iz godine 1568.) veličine je 45,5x35,5 cm s tragom otpaloga pečata splitskoga kneza i notarskim znakom Danijela Terzagusa.⁵² U tekstu te Muncimirove isprave sadržan je prvi spomen pečata u ispravama hrvatskih narodnih vladara. Naveden je riječima: „*Deinde, ne aboliatur in posterum, annulo nostro iussimus in calce signari.*”⁵³ Kako isprava unaprijed ne bi prestala važiti, Muncimir naređuje da se na donjemu kraju zapečati njegovim prstenom. Ta je njegova odredba, naime, u uskoj svezi s tradiranjem Trpimirove isprave jer je bio nastao spor oko vremenitoga trajanja vlasništva predmeta isprave. Da bi se oko toga ubuduće izbjegli nesporazumi (i uopće oko vremenskoga trajanja važnosti isprave), Muncimir, uz ino, i pečatom osnažuje svoju ispravu navodeći ga ujedno unutar koroboracije prije nabranja svjedoka. Praktično je to bilo izvedeno najvjerojatnije tako da se ispod teksta isprave na pergameni rastopilo malo voska u koji se utisnuo Muncimirov prsten.⁵⁴ Po takvome načinu pečačenja taj se Muncimirov pečat može smatrati *utisnutim* pečatom (*sigillum inpressum*).

Prema spomenu pečata u tekstu predmetnih isprava može se zaključiti da se on upotrebljavao povremeno. S druge strane, iz sačuvanih opisa pečata koje su donijeli kasniji prepisivači također se može zaključiti da se on upotrebljavao u većemu broju negoli je spomenut u tekstu navedenih isprava mada nije bio glavno sredstvo ovjere tih isprava kako ćemo kasnije vidjeti. On se u tim ispravama naziva *annulus* i *sigillum*. Izraz *annulus* podrazumijeva *annulus signatorius*, to jest znak urezan na prstenu koji se pritišće na ispravu. Takav način pečačenja bio je nazočan već kod Rimljana, koji su utiskivali znak u voštane tablice. Znak, natpis, lik i drugo bili su urezani u kamenu ili metalu koji se pričvršćivao unutar prstena. Stoga se u srednjovjekovnim ispravama upotrebljavaju izrazi *annulo signare*, *annulo sigillare* i *annuli impressione signare*. Time Muncimirov pečat odgovara načinu pečačenja njegovih suvremenika Karolinga, isprave kojih su pečačene u donjemu desnom navoštenom kutu kao znak *rekognicije*. Iz toga proizlazi da je pečačenje bilo posljednji čin izrade isprave. Izraz *sigillum* u širem značenju jest općenito znak na ispravama (notarski znak ili potpis). U užemu smislu riječi *sigillum* znači utisnuti znak u vosak odnosno pečatnjak. Takvo značenje u ispravama ima i *annulus*, s time da je izraz *annulus* upotrebljavan ranije nego *sigillum*. U diplomatičkome

⁵¹ *Codex diplomaticus*, I, 3-4.

⁵² *Ibidem*, 22-23.

⁵³ *Ibidem*, 24.

⁵⁴ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 74.

smislu pečat se u ispravama kancelarije hrvatskih narodnih vladara upotrebljavao također kao jedno od sredstava najave koroboracije isprave, ali rjeđe. Njegov se spomen sačuvao u samim tekstovima nekolicine isprava i pored navođenja svjedoka. Razvoj pečata i pečačenja isprava u hrvatskoj vladarskoj kancelariji tekao je brzinom kao i kod ostalih suvremenih kancelarija na Zapadu.

U unutarnje karakteristike isprava spadaju diplomatske formule ili sastavni dijelovi, jezik i stil. Od svega toga za diplomatsku analizu najvažnije su diplomatske formule isprava. Isprave hrvatske srednjovjekovne kancelarije, kao uostalom i uopće isprave drugih srednjovjekovnih kancelarija, imaju svoje konvencionalne dijelove. To su uvod ili protokol, tekst ili kontekst ili pak korpus i zaključak ili eshatokol. Unutar ta tri konvencionalna dijela sadržane su diplomatske formule isprava, koje mogu katkad mijenjati svoje mjesto u ispravama, a ponekad i izostati. Protokol obično sadrži invokaciju, intitlaciju, devociju, inskripciju i salutaciju. U ispravama hrvatskih narodnih vladara u protokolu je veoma često sadržana i datacija. Tekst sadrži arengu, promulgaciju (publikaciju, notifikaciju), naraciju ili ekspoziciju, peticiju, dispoziciju, sanskciju, koroboraciju i svjedoke. Eshatokol sadrži najčešće dataciju, subskripciju, aprekaciju i pisara. U hrvatskim je ispravama datacija u protokolu.

a) *Invokacija (invocatio)*

U ispravama hrvatskih narodnih vladara upotrebljavala se i verbalna i simbolična invokacija. Različita su mišljenja naših diplomatsara odakle je invokacija došla u hrvatske isprave. Oblik verbalne invokacije u kojoj se zazivaju sve tri božanske osobe - kao što je to, na primjer, slučaj u Trpimirovoj i Muncimirovoj ispravi - Miho Barada drži da je k nama došao skupa s *kartom* iz Italije. Za tu svoju tvrdnju, uz ostalo, donosi i dokaz da se u sjevernoj Italiji u IX. stoljeću nalazi takav oblik invokacije.⁵⁵ Miroslav Šufflay isključuje franački utjecaj i pretpostavlja da se radi o bizantskomu utjecaju. Jednu od potvrda za to vidi i u tome da se ta formula u srednjemu vijeku nalazi i kod drugih balkanskih naroda. Josip Nagy odbacuje tu Šufflayevu pretpostavku i smatra da bi se prije moglo pretpostaviti da je na hrvatske isprave bilo utjecaja s raznih strana i da je od tih utjecaja ostalo samo ono što se moglo uklopiti u hrvatski državni i pravni život.⁵⁶ Mi bismo se također mogli složiti s tom pretpostavkom. Nju nam opravdavaju tadašnje prilike u kojima se nalazila Hrvatska.

Trpimirova isprava iz godine 852., kojom taj vladar Solinskoj (Splitskoj) nadbiskupiji poklanja crkvu i samostan sv. Jurja u Putalju zajedno s nekim posjedima

⁵⁵ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 22.

⁵⁶ Nagy, „Diplomatičko-paleografske studije“, 32; Nada Klaić, „Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatske narodne dinastije“, *Historijski zbornik*, 18 (1965): 169.

za uzvrat što mu je nadbiskup Petar pribavio srebro za crkveno posuđe,⁵⁷ odmah na početku sadrži verbalnu invokaciju (*In nomine patris et filii et spiritus sancti*) u kojoj se zazivaju sve tri božanske osobe. Od sačuvanih pet prijepisa te isprave samo u najstarijemu (iz 1568. godine) umjesto *spiritus sancti* stoji *spiritusque sancti*. Istu takvu verbalnu invokaciju sadrži i Muncimirova isprava koja potvrđuje Trpimirovu.⁵⁸ Od sačuvanih pet prijepisa samo prijepis iz 1620. godine ima na kraju toga zaziva dodatnu potvrđnu riječ *Amen*, koja bi se trebala nalaziti na kraju isprave kao formula aprekacije. Na temelju naše analize isprava hrvatskih narodnih vladara može se konstatirati da ima osam oblika invokacije, što verbalne, što simbolične, dakako, uz neke manje razlike unutar pojedinih oblika. Trpimirova i Muncimirova invokacija imaju najduži oblik. Ona je verbalna i pojedinačno spominje sve tri božanske osobe.

b) Datacija (*datatio*)

U ispravama hrvatskih narodnih vladara datacija se po pravilu nalazi u protokolu i to odmah poslije invokacije. To pravilo vrijedi i za isprave hrvatskih crkvenih ustanova, osim što samo neke isprave u početku odstupaju od toga da bi se pak u XIV. stoljeću datacija isprava crkvenih ustanova potpuno „preselila” u eshatokol, što je pak imalo utjecaja na neke okolne domaće kancelarije, kao npr. na bosansko-humsku srednjovjekovnu latinsku kancelariju, čije isprave također imaju dataciju u eshatokolu. Konstantnost datacije na određenome mjestu u ispravama hrvatskih narodnih vladara i konstantni određeni dijelovi u njoj pokazuju stalnost kancelarije tih vladara bez obzira što se sačuvao samo malen broj njezinih isprava.

Prva sačuvana datacija u ispravama hrvatskih narodnih vladara nalazi se u Trpimirovoj ispravi izdanoj u Bihaćima 852. godine (4. ožujka), kojom on kao hrvatski vladar Solinskoj nadbiskupiji poklanja crkvu i samostan sv. Jurja u Putalju zajedno s nekim posjedima za uzvrat što mu je nadbiskup Petar pribavio srebro za crkveno posuđe.⁵⁹ Ona glasi: „*Regnante in Italia piissimo Lothario, Francorum rege, per indictionem XV sub die IIII Nonis Martii*”. U Trpimirovo vrijeme u hrvatskoj kancelariji još nije uopćeno datiranje po kršćanskoj eri pa su se isprave različito datirale, najčešće po godinama vladanja nekoga vladara, npr. *anni imperi* ili *regni*. Tako se u Trpimirovoj ispravi nalazi samo općeniti izraz *regnante* bez godina vladanja, što je i razumljivo kada se zna da su datiranja Lotareva vladanja bila razna i različita. Godine njegova vladanja neki broje od 820., a neki od 822. godine. Srpnja 833. godine u Franačkoj je to prva godina, dok je u Italiji trinaesta

⁵⁷ *Codex diplomaticus*, I, 3-8.

⁵⁸ *Ibidem*, 22-25.

⁵⁹ *Codex dipolomaticus*, I, 3-8.

(umjesto dvanaesta) da bi srpnja 840. opet u Franačkoj bila dvadeseta godina.⁶⁰ *Indikcija* ove Trpimirove isprave jest bizantska i to petnaesta (XV.), koja traje od 1. rujna 851. do 31. kolovoza 852. godine u koje razdoblje pada i 4. ožujka.⁶¹ Ona je ujedno prva i glavna oznaka Trpimirove isprave. Ujedno se spominje i vladavina lombardijskoga kralja u Italiji Lotara Franačkoga (840. - 855.), sina Ludovika I. Pobožnoga (814. - 840.). Lucius je XV. indikciju Trpimirove isprave tumačio pogrešno tvrdeći da ona u vrijeme Lotara I. pada na godine 838. i 853.⁶² Međutim, ta indikcija pada u godine 822., 837. i 852. jer je Lotar u Bavarskoj i u Italiji i u Franačkoj ukupno vladao od 817. do 855. Farlati ispravlja Luciusovu 838. godinu u 837.,⁶³ na kojoj inzistira i Kukuljević.⁶⁴ F. Rački najprije za tu ispravu uzima 837. godinu (kao i Farlati), a onda se, po uzoru na Dümmlera, opredjeljuje za 852. godinu. Tu godinu opravdava iz dva razloga. Prvi je vladanje kralja Lotara I., a drugi je sama indikcija. Lotar je okrunjen na Uskrs 5. travnja 822. godine u Rimu kao Ludovikov suvladar. On je nakon mnogih razmirica s ocem i braćom Verdunskim ugovorom u kolovozu 843. godine razdiobom Franačke na tri dijela uz srednju Franačku dobio i dio Italije te vladao skoro do same svoje smrti 28. ili 29. rujna 855. godine. U tome razdoblju - dakle od krunjenja Lotara I. pa do njegove smrti, to jest od 822. do 855. godine - *indictio XV.* dolazi tri puta. Naime 822., 837. i 852. godine jer sam Trpimir u njoj spominje svoga prethodnika Mislava, za kojega se pak zna da je živio 839. godine.⁶⁵ Godina 852. za XV. indikciju u Trpimirovoj ispravi priznata je i danas u historiografiji. Dodatak *Regnante in Italia piissimo Lothario, Francorum rege*, koji pobliže definira navedenu XV. indikciju te isprave, ne označava „*annos regni*” nego samo odnos hrvatskoga vladara Trpimira prema kralju Lotaru. Može se pretpostaviti da *anno dominice incarnationis* nije unesen u Trpimirovu ispravu iz razloga što je notar ove isprave upotrebljavao stariji način datiranja isprave (rimski) ili pak u hrvatskoj kancelariji taj element datacije još nije bio u uporabi iako ga već u to doba isprave novoga rimskog carstva poznaju, odnosno on je u uporabi od 810. godine ili se pak u vrijeme postanka Trpimirove isprave dotična godina 852. sama po sebi podrazumijevala na osnovi već donešenih podataka. Navođenje Lotara, franačkoga kralja Italije ne znači da hrvatski vladar Trpimir nije suvereni vladar.⁶⁶ To će nam dokazati formula devocije o kojoj će biti govora.

⁶⁰ Hugo Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, elfte verbesserte Auflage. Hannover, 1971., 112.

⁶¹ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 22.

⁶² Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, 61.

⁶³ Farlati, *Illyricum sacrum*, III, 51.

⁶⁴ Ivan Kukuljević-Sakcinski, „U koju godinu pada darovana listina Trpimirova“, *Arhiv za poviestnicu jugoslavensku*, 11 (1872): 207-216, također u *Jura regni*, vol. I i u *Codex diplomaticus*, I, str. 45.

⁶⁵ Franjo Rački, „Ocjene starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka“, *Književnik I* (1865./1866): 73.

⁶⁶ Lanović, „Ustavno pravo“, 204, bilj 108.

Već isprava hrvatskoga vladara Muncimira - izdana četrdeset godina kasnije također u Bihaćima, 892. godine (28. rujna), kojom taj vladar Splitskoj nadbiskupiji potvrđuje Trpimirovu darovnicu iz 852. godine - donosi element datacije *anni incarnationis* u obliku *Anno utique sacre postquam Christus carnem de virgine sumpsit*. To je šira formula umjesto kraće *ab incarnatione* odnosno prema *stilus incarnationis*. Potpuna datacija te isprave glasi: *Anno utique sacre postquam Christus carnem de virgine sumpsit octogesimo nonagesimo secundo, indictione undecima, sub die quarta Calendarum octobrium*.⁶⁷ Notar te isprave nije uzimao početak godine prema *calculus Pisanus* (25. ožujka) odnosno devet mjeseci i sedam dana prije početka današnjega računanja godine. Stoga treba paziti da se godini ove isprave dodaje jedna godina kako bi se poklapala s navedenom jedanaestom indikcijom, koja je trajala od 1. rujna 892. do 31. kolovoza 893. godine današnjega računanja. Opširna i slična forma inkarnacije nalazi se i na poznatome natpisu hrvatskoga vladara Branimira (879. - 892.) nađenome u Muću, a glasi: *Branimiri annorum Christi, sacra de virgine carne ut sumpsit, sunt DCCCLXXX et VIII*.⁶⁸ Oznaka godine u talijanskim i njemačkim javnim ispravama pada baš u doba između Trpimirove i Muncimirove isprave, otprilike u 876. godinu pa je razumljivo da ju Muncimirova ima, a Trpimirova nema⁶⁹ - kako smo vidjeli u citiranim datacijama. Navedena datacija Muncimirove isprave pored godine inkarnacije i indikcije sadrži i dan (28. rujna) izdanja isprave (*sub die quarta Calendarum octobrium*), koji odgovara 28. rujnu jedanaeste indikcije 892. godine. Treba napomenuti da se vremenskome periodu između Trpimirove i Muncimirove isprave - s obzirom na oznaku vremena po uzoru na rimski kalendar - sve više običavalo po njemu označavati ne samo dane druge polovice mjeseca nego i one prve uzimajući pri tome kao pomoć *none* i *ide*.⁷⁰

Datacija isprava hrvatskih narodnih vladara može sadržavati inkarnacijsku godinu, mjesto i dan ili godinu i mjesec bez dana ili pak samo godinu. Unutar tih triju varijanti može doći i indikcija kao kontrolni element godine. Poznato je da je indikcija u uporabi već u V. stoljeću i da se širila iz Carigrada i Italije na europske srednjovjekovne kancelarije. Papinska kancelarija upotrebljava indikciju od 548. godine iako inkarnacijsku godinu u svojim ispravama upotrebljava tek u drugoj polovici X. stoljeća u vrijeme pape Ivana XIII. (968. - 970.). U ispravama hrvatskih narodnih vladara indikcija se upotrebljava od samoga početka djelovanja hrvatske srednjovjekovne kancelarije, dok je inkarnacijska godina nešto kasnije nazočna u njezinim ispravama. Trpimirova isprava, naime, sadrži samo indikciju bez inkarnacijske godine s poblizim dodatkom *Regnante in Italia piissimo Lothario, Francorum rege*. Taj dodatak ne označava godine vladanja nego odnos

⁶⁷ *Codex diplomaticus*, I, 23.

⁶⁸ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 60.

⁶⁹ Nagy, Diplomatičko-paleografske studije, 33.

⁷⁰ Ibidem, 33, prema Erben, *Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters*, 331.

Trpimirova vladanja naspram kralja Lotara. Već sljedeća sačuvana isprava hrvatskih narodnih vladara (Muncimirova iz 892. godine) sadrži inkarnacijsku godinu s indikcijom. To nam pokazuje da je takva datacija uvedena u datiranje isprava hrvatskih narodnih vladara u vremenskome razdoblju između 852. i 892. godine. Od tada je takva datacija ostala kao pravilo u ispravama hrvatskih narodnih vladara. Međutim, potrebno je upozoriti da je indikcija u više isprava hrvatskih narodnih vladara krivo upotrijebljena. To je također slučaj i kod drugih srednjovjekovnih kancelarija jer njihovi notari nisu bili sigurni koja indikcija odgovara dotičnoj godini. Nama je danas taj problem riješen formulom: godina isprave plus tri dijeljeno s ciklusom indikcije odnosno s petnaest. U svim ispravama hrvatskih narodnih vladara nije uvijek upotrijebljena ista vrsta indikcije.

U dvije isprave hrvatskih narodnih vladara - u ispravi kralja Petra Krešimira IV. iz 1069. godine i kralja Stjepana II. (o zemljištu u Raduni) iz 1089. godine upotrijebljena je epakta, ali u oba slučaja netočno. Epakte nisu upotrebljavane u formuli datacije isprava hrvatskih narodnih vladara osim u dva slučaja, a to što su netočno upotrijebljene pokazuje da je to vjerojatno dodatak prepisivača isprava koji je uzimao krivi početak za brojanje epakti. Takav je slučaj i kod drugih srednjovjekovnih isprava gdje je u uporabi epakti vladala veća pomutnja nego kod uporabe indikcije.⁷¹ Na kraju je potrebno napomenuti da je u nekolicini isprava hrvatskih narodnih vladara u dataciji navedeno ime pape, istočnorimskoga cara pa i biskupa i priora mjesta gdje je ili za koga je isprava bila izdana.

Mjesto izdanja isprava najčešće se navodi unutar zemljopisnoga (*data topica*) ili pak unutar vremenskoga datuma (*data chronica*), koji označavaju mjesto i vrijeme sklapanja pravnoga čina odnosno izdavanja isprave o njemu, stoga su u njemu izrazi *datum* ili *data*, *actum* ili *acta*, *scriptum* ili *scripta* i slično, a ponekad istodobno i *actum* i *datum*, pri čemu *actum* najčešće označuje vrijeme nastanka pravnog čina, a *datum* mjesto izdanja isprave. Međutim, u ispravama hrvatskih narodnih vladara *actum* ponajviše označava mjesto izdanja tih isprava, ali u više slučajeva i mjesto nastanka pravnoga čina.

Prvo mjesto izdanja sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara jesu Bihaći (Bijaći). U njima su izdane Trpimirova⁷² i Muncimirova isprava.⁷³ To se mjesto u obje isprave navodi neposredno prije koroboracije s oznakom već prije navedene datacije (*Actum in loco, qui dicitur Byaci, tempore nuperfato*),⁷⁴ a u Muncimirovoj još i poblizje pred kojom crkvom (*Actum est in Biaci ante fores ecclesiae sanctae Martae martirae tempore et...*).⁷⁵ Izraz *actum* u oba primjera označava, dakle, mje-

⁷¹ Rački, „Hrvatska dvorska kancelarija“, 11-13.

⁷² Ibidem, 13, prema H. Grotefend, *Handbuch der historischen Cronologie*, 12-14.

⁷³ *Codex diplomaticus*, I, 3-8.

⁷⁴ Ibidem, 22-25.

⁷⁵ Ibidem, 5.

sto izdanja. Analogno tome, vjerojatno je i vladar Mislav izdao svoj dokument u Bihaćima, koji nije sačuvan, a spomen kojega se nalazi u Trpimirovu dokumentu. Iz tih se isprava vidi da su Bihaći u vrijeme hrvatskih narodnih vladara bili naseljeno mjesto. Danas se Bihaćima drži kraj na granici trogirskoga i donjokaštelanskoga Velog polja. Prema sjeveru Bihaći dopiru do brda Trečanice, a prema zapadu do Krbana, Plošnjaka i Trnošćaka. Na tome se području u rimsko doba nalazilo naselje *Siculi* u koje je car Klaudije naseljavao islužene rimske vojnike. Na tome je području Društvo Bihać provodilo arheološka iskapanja i na lokalitetu Stombrate otkrilo trobrodnu crkvu koja je bila podignuta na temeljima starokršćanske bazilike. Na temelju fragmenata i novija istraživanja pokazuju da je to bila crkva sv. Marte iz vremena vladara Mislava, Trpimira i Muncimira. Njezina se obnova spominje u dokumentu iz 1197. godine, što svjedoči o tome da je postojala i nakon prestanka hrvatske samostalnosti. Po svoj prilici, srušena je u doba Turaka. Bihaći se, dakle, kao kraljevski posjed spominju i u vrijeme Arpadovića, što (uz druga svjedočenja) ukazuje na to da su barem povremeno bili sjedište prvih hrvatskih narodnih vladara.

Solin se izričito ne navodi kao mjesto izdanja isprava hrvatskih narodnih vladara. Međutim, u Zvonimirovoj ispravi o njegovu krunjenju 1075. godine⁷⁶ jasno se navodi u kojemu se mjestu kruni i kojom prigodom izdaje ispravu. Stoga je ta isprava izdana ili u krunidbenoj bazilici u vrijeme obreda krunidbe ili pak odmah nakon krunidbe u Zvonimirovu dvorcu uz baziliku u Solinu. Vjerojatnije je ovo drugo jer je Zvonimir te godine (9. listopada) potvrdio splitskoj Crkvi Trpimirovu i Muncimirovu darovnicu, kojom su joj ta dva vladara poklonila crkvu i posjede sv. Jurja Putaljskoga.⁷⁷ Analogno prvome, Solin je mjesto izdanja i drugoga Zvonimirova dokumenta. Solin je također usko vezan uz ranu povijest nastanka srednjovjekovne države Hrvatske na njezinu budućem zemljopisnom području. Zajedno s njegovom okolicom može se s pravom držati jednim od prvih važnijih središta rane srednjovjekovne države hrvatskih narodnih vladara. U prilog tome govore brojni povijesni izvori. I tu su benediktinci odigrali golemu ulogu u približavanju države hrvatskih narodnih vladara zapadnoeuropskoj civilizaciji te time pripomogli boljemu državnom ustrojstvu. Na relaciji crkvene hijerarhije i crkvenoga ustrojstva hrvatski su vladari upravo s područja Solina i okolice najviše kontaktirali sa splitskom Crkvom i rimskom Svetom stolicom.

Analizom isprava kancelarije hrvatskih narodnih vladara vidljivo je da je mjesto izdanja isprava hrvatskih narodnih vladara naznačeno za polovicu sačuvanih isprava. Razlog njegova izostanka u drugoj polovici ponajprije valja tražiti u činjenici da su one uglavnom sačuvane u prijepisima koji su, pak, ispuštali navođenje mjesta izdanja. Analogno mjestu izdanja Zvonimirovih isprava u Solinu i u

⁷⁶ Ibidem, 114.

⁷⁷ Ibidem, 139-141.

tekstovima nekolicine ostalih sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara moglo bi se nazrijeti mjesto njihova izdanja. Osobito je to moguće za isprave izdane splitskoj Crkvi za koje se može pretpostaviti da im je mjesto izdanja Split. Mjesta izdanja isprava hrvatskih narodnih vladara većinom su vrlo razvijena urbana središta tadašnje hrvatske države. Mnoštvo povijesnih izvora, uz isprave, govori da su hrvatski narodni vladari izdali mnogo više isprava nego što ih je sačuvano. Time se zasigurno povećava broj njihovih mjesta izdanja, a osobito onih koji su vezani uz pojedino mjesto.

c) Intitulacija (intitulatio)

U ispravama hrvatskih narodnih vladara intitulacija donosi ime vladara u jednini odnosno u subjektivnome obliku. To je ujedno jedna od značajki beneventanske karte, koja dalje živi u notarskoj ispravi i iz Italije prelazi u Hrvatsku (Dalmaciju). Tako nam i oblik intitulacije ukazuje na put kojim su kulturne tekovine Zapada dolazile Hrvatima.⁷⁸ Intitulacija je vrlo važna diplomatska formula koja u ispravama hrvatskih narodnih vladara najčešće dolazi nakon datacije. Prva sačuvana hrvatska intitulacija u ispravama nalazi se u Trpimirovoj ispravi iz godine 852. (4. ožujka). Ona glasi: *Unde ego, licet peccator, Tirpimir, dux Chroatorum, iuuatus munere diuino.*⁷⁹ U sebi sadrži devociju, a u toj ispravi dolazi poslije arenge, prije koje se pak nalaze još invocacija i datacija. Kada bi se iz te diplomatske formule izdvojila devociju (*iuuatus munere diuino*) i izrazi kršćanske poniznosti toga vladara (*licet peccator*), onda bi ta Trpimirova intitulacija bila veoma kratka ali jezgrovita (*ego Tirpimir dux Chroatorum*) iako iz nje, na žalost, ne saznajemo ništa pobliže o tome hrvatskom vladaru. Usporedi li se ta intitulacija s drugim intitulacijama srednjovjekovnih isprava zapadnoeuropskih vladara, uvidjet će se da je i u njima s početka ta diplomatska formula jednostavna, ali iste takve značajke ona sadrži i kod pojedinih vladara koji su dostigli vrhunac svoje moći, kako se to može vidjeti i kod kasnijih hrvatskih kraljeva. Trpimirova je isprava do danas sačuvana samo u prijepisima pa se stoga ne može saznati točan oblik pisanja njegova imena. Tim se problemom upravo ponajviše i bavio Miho Barada.⁸⁰ Trpimirova se titula *dux* u hrvatskoj historiografiji najviše prevodi s *knez*, a neki - kao npr. Stipišićev *Codex diplomaticus* (I) - i s *vojvoda*.⁸¹ Poznajući značenje izraza *knez* i *vojvoda*, bar u kasnijemu razdoblju, naše se mišljenje slaže s Baradom da se izraz *dux* treba općenito prevesti s *vladar*.⁸²

⁷⁸ Klaić, „Diplomatička analiza“, 184.

⁷⁹ *Codex diplomaticus*, I, 4.

⁸⁰ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 23-24.

⁸¹ *Codex diplomaticus*, I, 3.

⁸² Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 24.

Druga po redu u ispravama sačuvana intitulacija hrvatskih narodnih vladara jest Muncimirova u njegovoj ispravi izdanoj u Bihaćima 892. godine (28. rujna). Ona glasi: *Muncimiro, diuino munere iuuatus Croatorum dux*.⁸³ Kao diplomatička formula spojena je s devocijom, a zajedno s njom i s dijelom naracije i pertinencije uključena je u dispoziciju koja ih povezuje u jednu misaonu cjelinu isprave. Taj „blok” formula dolazi poslije verbalne invocacije, datacije i glavnoga dijela naracije povezane s još jednom devocijom isprave. Diplomatičke formule Muncimirove isprave toliko su međusobno isprepletene i ovisne jedna o drugoj da se teško mogu izdvojiti iz diplomatičke cjeline. Pokušamo li to učiniti s intitulacijom, dobit ćemo tu formulu u vrlo jednostavnome obliku (*Muncimiro Croatorum dux*), kao što je bio slučaj i s Trpimirovom intitulacijom. U jednome od sačuvanih prijepisa⁸⁴ Muncimirove isprave njegovo se ime piše u obliku *Muncimir* pa bismo ga tako trebali pisati i u povijesti kako bi se mogao razlikovati od srpskoga kneza Mutimira.⁸⁵ U današnjoj historiografiji neki povjesničari upotrebljavaju oblik *Mutimir*, a neki (osobito noviji) ispravno *Muncimir*.

Muncimirova intitulacija, kao i prethodna Trpimirova, ne daje mnogo podataka o njemu kao vladaru. Iz nje se saznaje samo da je on *dux Croatorum*, a tek iz drugih formula ove isprave i iz drugih izvora nešto više o tome hrvatskom vladaru. Doznaje se, naime, da je on Trpimirov sin, da je odigrao ulogu suca između ninskoga biskupa Aldefrede i splitskoga nadbiskupa Petra u sporu oko posjeda crkve sv. Jurja u Putalju te druge pojedinosti iz vremena njegova vladanja Hrvatskom. Njegovu titulu *dux*, koja se u hrvatskoj historiografiji prevodi s *knez* i s *vojvoda*, smatramo da treba prevoditi, kao i kod Trpimira, uopćeno s *vladar* jer nijedna od prvih dviju navedenih titula ne sadrži u sebi potpuno značenje titule *dux* (osobito ne *knez*) jer je Muncimir *comes* - a tako i Trpimir - prije nego što je postao *dux*.

Iz analize intitulacije u sačuvanim ispravama hrvatskih narodnih vladara mogu se izvući i neke zajedničke i općenite osobine. Mjesto intitulacije tih isprava u pravilu je nakon invocacije (verbalne ili simbolične) i nakon datacije. Ukoliko odstupa od toga pravila, onda postoji razlog zašto. Tada je isprava ili prijepis, ili potvrđnica, ili neka vrst regeste matične isprave, ili falsifikat, ili notarevo odstupanje od formulara i slično. Sve su intitulacije isprava hrvatskih narodnih vladara sastavljene u subjektivnome obliku (*ego*). U pravilu se navodi ime vladara, titula (*dux* ili *rex*), narod ili narodi (*Chroatorum seu Dalmatinorum*) odnosno zemlja ili zemlje (*Croatia et Dalmatia*) i donosi se, također skoro u pravilu, devocija. Prema prvoj sačuvanoj hrvatskoj ispravi genitivni oblik naroda jest stariji način oznake vlasti od imeničke oznake zemlje iako se kasnije upotrebljava i jedno i drugo. Devocija može biti različita, ali je najčešće u smislu raznih varijacija uopćenoga srednjovjekovnog oblika *dei gratia*.

⁸³ *Codex diplomaticus*, I, 23.

⁸⁴ *Ibidem*, 25, bilj. 32.

⁸⁵ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 66-67.

Budući da nam je tradicija isprava hrvatskih narodnih vladara sačuvala samo manji broj isprava tih vladara (i to samo nekih), potrebno je posegnuti i za drugim izvorima kako bi se bar donekle kontinuirano i kronološki mogle pratiti intitulacije hrvatskih narodnih vladara osobito prijelaz titule *dux* u *rex* jer se taj prijelaz ne može pratiti samo na osnovi sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara. U današnjoj se historiografiji ustalilo mišljenje F. Račkoga (a kasnije i drugih) da se hrvatska kneževska vlast preobrazila u kraljevsku u X. stoljeću i da je prvi hrvatski kralj Tomislav. Od vladarskih isprava nije se sačuvala nijedna prije Trpimirove (852.) i Muncimirove (892.), a poslije njih prva sačuvana je ona kralja Mihajla Krešimira II. (950. godine). U prvim se dvjema dotični hrvatski vladari nazivaju *duces* odnosno *dux*, o čemu je bilo govora u donesenim intitulacijama, a u trećoj *rex*, što se kao termin zadržalo sve do kraja postojanja države hrvatskih narodnih vladara mada se pojam *dux* - kako se može vidjeti u intitulacijama njihove kancelarije - susreće i u vrijeme hrvatskih kraljeva. Papinske isprave devetoga stoljeća, dakle suvremene, Trpimirove nasljednike Domagoja, Zdeslava i Branimira nazivaju *dux*, *princeps*, *comes*. Te se titule u onodobnim spomenicima upotrebljavaju za vladare koji su s titulom niži od kraljeva, pa se i u Muncimirovoj ispravi njegova supruga zove *comitissa*, a ne *ducissa*, zaključuje Rački.⁸⁶ Međutim, odmah se nameće protupitanje sadržano u činjenici da se i Trpimir i Muncimir u svojim ispravama tituliraju titulom *dux*, a ne s *comes*. Oni titulu *comes* imaju prije titule *dux*, što se može reći i za njihove prethodnike, koji se (doduše istovremeno) tituliraju s obje navedene titule pa čak još i s drugima. Stoga nam se čini da je ipak za titulu *dux* za naše pojmove najbolje upotrebljavati termin *vladar*. Iz poslanice pape Ivana X. saznajemo da se već Tomislav naziva *rex Croatorum*.⁸⁷ U toj istoj poslanici papa naziva humskog vladara Mihovila *dux chulmorum*, što pak znači da postoji gradacija među tim dvama terminima, bar što se tiče papinske kancelarije, a pouzdano se zna da pape i općenito Crkva nisu griješili u titulaturi. Za navedena se dva vladara takve titule mogu naći i u drugim izvorima mada se, kako se može vidjeti u Zvonimirovu primjeru, pojmovi *dux* i *rex* - u odnosu na teritorij zemlje kojom upravljaju - ne razlikuju. Sveta Stolica je, dakle, u prvoj polovici X. stoljeća hrvatskim vladarima priznala titulu *rex*, koje je prije nazivala *duces* (*dux*), *princeps* i *comes* i slično. Ista takva terminologija nazočna je i kod susjednih Mlečana u IX. stoljeću. Međutim, hrvatski se vladari u mletačkim izvorima tek krajem X. stoljeća nazivaju kraljevima.⁸⁸ Tako čini i splitski nadbiskop Toma koji tek Stjepana Držislava naziva kraljem,⁸⁹ dok Tomislava naziva knezom odnosno *duxom*. Rački pretpostavlja da je i to iz razloga što Toma nije znao za

⁸⁶ Rački, „Kako i kad se...“ 71.

⁸⁷ Farlati, *Illyricum sacrum*, III, 93.

⁸⁸ Rački, „Kako i kad se...“ 71-72.

⁸⁹ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, edit Franjo Rački. Zagreb: JAZU, caput XIII, 38-39.

navedenu poslanicu pape Ivana X. pa tako ni za spise Splitskoga sabora.⁹⁰ Toma je, prema Račkome, imao *pri* ruci izvore u kojima se Tomislav spominje kao *dux* prije krunjenja za kralja preskačući sve vladare do kralja Držislava. Prema tome, za razdoblje između toga nije imao izvora, što se može opravdati i time da nije postojala povijesna znanost, koja bi Tomu mogla uputiti na druge izvore do kojih tada nije došao, a koji bi mu poslužili u popuni kronološke praznine. Drugo je mišljenje F. Šišića i njegovih sljedbenika, koje je oprečno Račkome, a u prilog je Tomi. Šišić, naime, stoji na stajalištu da su hrvatski vladari prije kralja Stjepana Držislava nosili samo titulu *rex Chroatorum* pa stoga Tominu podatku nema i ne može biti prigovora. Tomina riječ vrijedi više od svakoga modernog, tobože „kritičkog”, nagađanja⁹¹ opetujući to time da je bizantski dvor povjerio Stjepanu Držislavu upravu i obranu dalmatinskih gradova i otoka, priznao mu je kraljevsku titulu i poslao kraljevske insignije, to jest krunu, žezlo i mač. Tako je Stjepan Držislav prvi od hrvatskih kraljeva okrunjen za kralja *Dalmacije i Hrvatske* – vjerojatno u Biogradu na moru i od splitskog nadbiskupa po bizantskome krunidbenom obredu. Tom ga je prilikom imenovao car Bazilije II. *eparhom*, naime, carskim namjesnikom u dalmatinskim gradovima i titulom *patricija* kao prijatelja bizantskoga carskog dvora.⁹² Iz toga proizlazi da je Toma smatrao - odnosno da se u njegovo vrijeme smatralo - da je bizantski car, a ne papa kompetentan davati kraljevsku titulu hrvatskim vladarima, bar što se tiče Dalmacije. Međutim, mogli bismo se složiti s takvim tumačenjem Tome da u ispravi Krešimira II. iz oko 950. godine već nemamo navedeno u intitulaciji *Chroatorum atque Dalmatorum rex*. Tu ispravu ne navode ni Rački ni Šišić, ali ona ide u prilog Račkome da je ispravno shvatio Tomu. *Dux* je, pored *rex*, najčešći naziv za hrvatske vladara. *Dux* se javlja kao vladarski naslov i za Ljudevita Posavskoga, Bornu, Mislava i Trpimira, Domagoja, Branimira, Muncimira, Stjepana Držislava pa i za Dmitra Zvonimira.⁹³ Počevši od kralja Tomislava pa do kraja postojanja hrvatske srednjovjekovne države, kojoj su na čelu narodni vladari, različiti izvori - među kojima i citirane isprave tih vladara - govore nam o kontinuitetu titule *rex*.

d) Devocija (*devotio*)

Prema sačuvanim ispravama hrvatskih narodnih vladara pravo na devociju imaju hrvatski vladari s titulama *dux* i *rex*. To su pravo bez sumnje imali i oni hrvatski vladari isprave kojih se nisu sačuvale. U ispravama hrvatskih narodnih vladara devocija ima najčešće uopćeni srednjovjekovni oblik *dei gratia* ili pak nešto slično tomu. Prva takva sačuvana devocija navedenih isprava sadržana je u ispravi

⁹⁰ Rački, „Kako i kad se...“, 72-73.

⁹¹ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 469, bilj. 11. (pretisak iz 1925.)

⁹² Ibidem, 468-469.

⁹³ Goldstein, „O latinskim i hrvatskim naslovima“, 154.

duxa Trpimira iz godine 852. (4. ožujka). Ona glasi: „*iuuatus munere diuino*”.⁹⁴ Isti takav oblik devocije, ali s obrnutim redoslijedom riječi (*diuino munere iuuatus*) sadržan je i u Muncimirovoj vladarskoj ispravi iz 892. godine (28. rujna).⁹⁵ U toj ispravi unutar dijela naracije sadržana je još jedna devocija kojom Muncimir naziva Trpimira *piissimo duce*.⁹⁶ Budući da se Muncimirova isprava poziva na Trpimirovu, taj je oblik devocije zasigurno preuzet iz ove potonje jer se u njoj kralj Lotar naziva *piissimo*.⁹⁷

e) Inskripcija (*inscriptio*)

U sačuvanim ispravama hrvatskih narodnih vladara inskripcija kao samostalna diplomatska formula ne postoji. Ona se, odnosno destinatari tih isprava, mogu naći unutar naracije, dispozicije ili nekih drugih diplomatskih formula, ali nikad kao samostalna. Tako je nalazimo unutar koroboracije na kraju Zvonimirove potvrde Trpimirove i Muncimirove darovnice splitskoj Crkvi 1075. godine (9. listopada).⁹⁸ Zastupljena je kao uopćeni oblik *omnibus et singulis*.

f) Salutacija (*salutatio*)

Ni salutacija kao samostalna diplomatska formula ne postoji u ispravama hrvatskih narodnih vladara. Točnije rečeno, ona nije sadržana niti unutar drugih formula tih isprava.⁹⁹

g) Arenga

Arenga ili *prooemium* u ispravama hrvatskih narodnih vladara nije redovito u uporabi, ali je ipak toliko nazočna da se o njoj može govoriti kao o drugima „ravnopravnoj” diplomatskoj formuli ili o sastavnome dijelu tih isprava. Ona je po svome sadržaju uglavnom kratka, ali u većini primjera ima svečani ton. Sadrži moralnu, teološku, filozofsku i pravnu sentenciju koja izražava uglavnom biblijsko-teološke misli i citate kako bi se opravdao objekt isprave kojom se nešto daje destinataru. Da se ona u ispravama hrvatskih narodnih vladara upotrebljavala od samoga početka, pokazuje nam njezina nazočnost u ispravi vladara Trpimira datiranoj godinom 852. Prvi dio te arenge glasi: *Dum mundi ab origine cuncta per*

⁹⁴ *Codex diplomaticus*, I, 4.

⁹⁵ *Ibidem*, 22.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*, 4.

⁹⁸ *Codex diplomaticus*, I, 142.

⁹⁹ Nada Klaić, „Diplomatska analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara (I. dio)“, *Historijski zbornik*, 18 (1965), 188, navodi da jedna Zvonimirova isprava sadrži salutaciju. Međutim, i nakon nekoliko analiza nisam pronašao salutaciju ni u jednoj Zvonimirovoj ispravi.

*tempora facta mansisse delabisseque succedentibus alia alternis simet oculis perspicimus mentis et manus fidei palpamus, nihil corporeis membris uidere, audire aliud ualemus, nisi ea, que presentantur et scripturarum auditio obtutibus pandet.*¹⁰⁰ Iz ovoga se navoda može zaključiti da je povijesno značenje sadržaja ove arenge to da se poslovi koji služe interesima splitske Crkve trebaju riješiti pisanim putem, to jest ispravom.¹⁰¹ Mjesto arenge u navedenim ispravama trebalo bi biti poslije intitulacije, međutim, u ovome je primjeru njezina misao tako konstruirana da intitulacija logično može slijediti tek iza nje. Na temelju takvoga slijeda i sadržaja te arenge stječe se dojam da je vladar Trpimir osim samoga razlog izdavanja te isprave pred očima imao ispravu svoga prethodnika, koju doduše ne spominje, ali arengom opravdava njezinu valjanost i plemenito djelo prethodnikovo. Stoga ta arenga izražava i nekoliko misaonih detalja i cjelina. To su ljudsko razmišljanje i pogled na opipljivu stvarnost prožetu kršćanskom vjerom, zatim biblijsko-teološko učenje o svrhovitosti nastanka i postojanja svijeta, potom filozofijsko mišljenje po kojemu je čovjek ograničeno biće koje može spoznati samo ono što se nalazi pred njim odnosno što mu je opipljivo i na koncu misao da se dotični čin treba zabilježiti kako bi postojao materijalni dokaz za kasnije pravno djelovanje. Te su misli ujedno odraz domašaja ljudskoga duha na području znanstvenih spoznaja i kulture vremena u kojemu je taj hrvatski vladar živio. Nadalje, ova je Trpimirova arenga toliko u svezi s drugim formulama te isprave da se ona jednim izrazom unazad proteže u intitulaciju: *Unde (ego) licet peccator (Trpimir)* i da je njezin drugi dio poslužio notarar kao prijelaz na ekspoziciju ili naraciju isprave (*incertus de die nouissimo et hora, quam nescit homo sollicitus nimis anime mee*).¹⁰² Izraz *licet peccator* ne pristaje vladarima, osobito moćnima, međutim, u ovome slučaju odstupa se od toga. Prema sačuvanim pokazateljima vladarske moći Trpimir je bio za svoje vrijeme moćan vladar. Njegova poniznost sasvim je u duhu kršćanskoga naučavanja koje se temelji na Evanđelju, a ujedno je i odraz toga naučavanja u njegovoj državi odnosno na njegovu dvoru. Pa i samo zemljopisno područje srednjovjekovne hrvatske države, na kojemu se izdvaja ova isprava, bilo je plodno tlo za evanđeoske riječi mlade kršćanske države. To je faza stotrukoga ploda pšeničnoga zrna iz Evanđelja. Jedino se iz toga razloga Trpimir, iako moćan vladar, pojavljuje kao pokajnik, dakle kao običan kršćanin koji vjeruje u Boga. Stoga i jest zabrinut zbog posljednjega dana i nepoznatoga časa smrti, za koji jedino Bog zna kada će pojedincu doći, a onaj tko vjeruje u vječni život, brine se za sudbinu svoje duše, koja može biti upropaštena ili nagrađena. Da bi bila nagrađena, odnosno da bi zaslužila vječni život, čovjek treba na ovozemaljskome putu činiti dobra djela. Trpimir to čini iz kršćanskoga uvjerenja, ali i kao dostojanstvenik. Taj dio njegove arenge ujedno je i moralna pouka koju je primio od svojih prethodnika, a koju

¹⁰⁰ *Codex diplomaticus*, I, 4.

¹⁰¹ Nagy, „Diplomatičko – paleografske studije“, 34.

¹⁰² *Codex diolomaticus*, I, 4.

sada predaje nasljednicima. U ovome je slučaju realizacija arenge sadržana u naraciji i dispoziciji isprave. Stoga je svojim drugim dijelom spojena s naracijom, a konačno se odrazila u dispoziciji isprave. To pak ne treba značiti da je ijedan dio te arenge kasnije umetnut, kako to misle pojedinci.¹⁰³ Sličnih primjera naći ćemo i kasnije u ispravama hrvatskih narodnih vladara.

Očekivalo bi se da će sljedeća sačuvana isprava hrvatskih narodnih vladara, to jest Muncimirova iz 892. godine, sadržavati arengu, to više što njegova isprava potvrđuje Trpimirovu. Međutim, ona je tu ispuštena. Može se pretpostaviti da je izostavljena jedino zbog toga što je druga isprava, osim što je potvrdila prvu, željela skratiti prvu objašnjavajući ujedno njezinu tradiciju. U tome se smislu istome predmetu pristupilo s drugoga stajališta zbog različitih povijesnih okolnosti. To pak ne znači da Muncimir nije čeo smisao te diplomatske formule nego samo pojednostavljuje svoju ispravu. Osim toga, arenge vrlo često nema u diplomama s kraćim ili jednostavnije opremljenim tekstem.¹⁰⁴

U ispravama kralja Dmitra Zvonimira prva se arenga nazire su njegovoj ispravi iz 1075. godine (9. listopada) u kojoj splitskoj Crkvi potvrđuje darovnicu vladara Trpimira i Muncimira kojom su joj oni darovali crkvu i posjede sv. Jurja u Putaljju.¹⁰⁵ Ona je isprepletena s naracijom i odnosi se na splitskoga nadbiskupa Lovru i njegovu crkvu. Nesamostalna je, dakle, kao diplomatska formula, a u misaonoj realizaciji potpuno je ovisna o naraciji i dispoziciji isprave.

Na temelju analize arenge isprava hrvatskih narodnih vladara mogu se izvući i neki kraći općeniti zaključci. U prvome je redu arenga nazočna u prvoj sačuvanoj ispravi hrvatskih narodnih vladara. Poslije toga nije redovito u upotrebi, ali ipak toliko da se može prigovoriti nekima od dosadašnjih diplomatičara koji su je sveli na četiri ili manje primjera.¹⁰⁶ Zbog njezine česte povezanosti i isprepletenosti s naracijom neki su je u pojedinim ispravama skratili,¹⁰⁷ a neki njezino mjesto i njezinu formulu ustupili i poistovjetili sa susjednom naracijom.¹⁰⁸ Doduše, ona je u nekoliko primjera toliko isprepletena s naracijom da ju je teško prepoznati, a osobito izdvojiti. Mjesto arenge u ispravama hrvatskih narodnih vladara jest nakon invocacije, datacije i intitulacije devicijom. Poblize rečeno, ona je logički slijed i spona između intitulacije i naracije. Od toga se pravila katkad odstupa. Njezina se osnovna misao *do ut des* realizira u naraciji i dispoziciji, a katkada i u drugim formulama isprave. Izražava stupanj kulturnoga i znanstvenoga domašaja ljudskoga duha iz područja biblijsko-teološkoga, filozofijskoga, pravnoga i političkoga djelovanja, koje se odvijalo

¹⁰³ Klaić, „O Trpimirovoj darovnici“, 114-116.

¹⁰⁴ Nagy, „Diplomatičko-paleografske studije“, 34.

¹⁰⁵ Ibidem, 141 – 142.

¹⁰⁶ Nagy, „Diplomatičko-paleografske studije“, 7.

¹⁰⁷ Klaić, „Diplomatička analiza“, 226-227; O Trpimirovoj darovnici kao diplomatskom i historijskom dokumentu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62 (1960): 114-116.

¹⁰⁸ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 23.

u dvorskoj kancelariji i drugim kulturnim sredinama hrvatske države u doba narodnih vladara. Ton joj je više-manje svečan, a misao također vezana uz predmet isprave. Elementi arenge mogu se naći i u drugim formulama isprava hrvatskih narodnih vladara.

h) Notifikacija (notificatio)

Notifikacija ili promulgacija (*promulgatio*) jest kratka diplomatska formula kojom se najavljuje sadržaj isprave. Nju, kao sastavni dio isprave, pojedini naši diplomatičari nazivaju i publikacijom (*publicatio*) jer se njome publicira ili daje svima na znanje o kojemu će se predmetu govoriti u dispoziciji odnosno njome se javnost upozorava na ispravu.¹⁰⁹ Mi ćemo dati prednost izrazu *notifikacija* jer ta formula u dvjema ispravama hrvatskih narodnih vladara započinje izrazom *notifico i notum*.¹¹⁰ Ona je vrlo često povezana s arengom od koje se odvaja izrazom *ideo, ideoque, igitur, proinde i quapropter*, koji redovito znače *stoga*.¹¹¹ Međutim, to pravilo samo djelomično vrijedi za isprave hrvatskih narodnih vladara jer ih je sačuvan malen broj, a u onima koje su sačuvane samo je pet puta jasno nazočna formula notifikacije. Nazočni su izrazi *cum igitur i cum scriptum*, koji razdvajaju notifikaciju od arenge i to u oba primjera u ispravama kralja Stjepana II.

i) Naracija (narratio)

Naracija ili *expozicija (expotio)* u ispravama hrvatskih narodnih vladara prilično je u uporabi, a nalazi se ispred dispozicije i skupa s njom, u pogledu povijesnih činjenica, čini cjelinu. Naracija prve sačuvane isprave hrvatskih narodnih vladara, one Trpimirove iz 852. godine, govori o gradnji samostana u Rižinicama povrh Solina i dovođenju redovnika benediktinaca u Hrvatsku. Trpmir napominje da je taj samostan na području salonitanske crkve podigao uz jednoglasni pristanak svojih župa. Je li uz novosagrađeni samostan postojala crkva, je li i ona prilikom gradnje samostana izgrađena, nije sasvim jasno iz naracije. Prema podatku kako nije bilo dovoljno srebra za izradu crkvenoga posuđa - pa stoga Trpimir posudi od solinskoga nadbiskupa Petra jedanaest libri srebra - može se zaključiti da je i crkva nanovo građena.¹¹² Nedostatak srebra za crkveno posuđe po svoj prilici označava da *dux* Trpimir nije imao na svome dvoru pripremljenu određenu vrstu srebrne kovine iz koje se izrađivalo crkveno posuđe. Ta je kovina - kao uostalom i zlatna i druge vrste plemenitih kovina od kojih se izrađivalo takvo posuđe - imala

¹⁰⁹ Lajos Thalloczy, „Wie und wann wurde Hervoja Grossvojvode von Bosnien?“, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina* 6 (1899): 284-285.

¹¹⁰ *Codex diplomaticus*, I, 105, 159.

¹¹¹ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1985, 151; Klaić, „Diplomatička analiza“, 228.

¹¹² *Codex diplomaticus*, I, 4-5.

i svoje liturgijsko značenje pa ju stoga nisu posjedovali svjetovni vladari nego visoki crkveni dostojanstvenici. Stoga nije moguće da Trpimir nije imao nikakvoga srebra nego nije imao određenu pripremljenu i blagoslovljenu srebrnu kovinu za navedeno posuđe. U protivnome, da zbog siromaštva nije imao nikakva srebra, onda bi počasna titula *dominus*, kojom ga titulira nepoznata ruka u cividalskom evanđelistaru, bila neprimjerena za vladara onoga vremena. Ta nam, dakle, naracija donosi nekoliko povijesnih datosti za hrvatsku povijest IX. stoljeća. Naime, tada je na čelu Hrvatske vladar (*dux*) Trpimir sa svojim županima. On u svojoj državi gradi benediktinski samostan i crkvu koja pripada Solinskoj (Splitskoj) nadbiskupiji. U dobrim je odnosima s tadašnjim splitskim nadbiskupom Petrom, koji mu je ujedno i kum ili čak rođak. Radi se, ustvari, o splitskome nadbiskupu Petru I., koji je upravljao Splitskom nadbiskupijom oko godine 840. do 860. naslijedivši prethodnika nepoznatoga imena.¹¹³ Iz svega toga jasno je da je Trpimir kao hrvatski vladar bio na čelu države s ustrojenom vlašću i da je usmjeren prema rimskoj Crkvi. Još više podataka donose sljedeći dijelovi te njegove isprave. Osim toga, ta je naracija - kao diplomatska formula u ispravi - usko povezana s prethodnim formulama, s intitualacijom i arengom. Arenga se preko intitulacije s devocijom čak jednim svojim dijelom proteže u naraciju te isprave pa stoga pojedini diplomatičari taj dio svrstavaju u samu naraciju.¹¹⁴ Kako u naraciji, tako i u cijeloj ispravi spominje se Salonitanska, a ne Splitska nadbiskupija iako je ova potonja utemeljena krajem VII. stoljeća. Izraz *salonitana* kao i *archiepiscopus* dokazuju autentičnost i starost isprave mada je ona sačuvana u prijepisima. *Archiepiscopus* u toj naraciji ne označava *metropolita*, jer je splitski nadbiskup nosio tu titulu do kraja VII. stoljeća kada je obnovljena Solinska biskupija. Tek od Splitskoga sabora 925. godine taj izraz ima značenje *metropolita*. Titula *archiepiskop* naslijeđena je od starokršćanske Salone jer je njezin biskup uz metropolitanski naslov nosio i počasnu titulu *nadbiskupa*.¹¹⁵

Sljedeća sačuvana naracija u ispravama hrvatskih narodnih vladara sadržana je u Muncimirovoj ispravi iz 892. godine.¹¹⁶ Dolazi poslije datacije, a jednim dijelom ulazi u dispoziciju. Svojim sadržajem govori da su vođene oštre prepirke između solinskoga odnosno splitskoga i ninskoga biskupa oko darovnice koju je nekoć učinio Trpimir, pobožni vladar koji je darovao u posjed crkve blaženih mučenika Dujma i Staša crkvu sv. Jurja u mjestu Putalj. Tom je prilikom splitski nadbiskup Petar tvrdio da je navedenu crkvu u Putalju darovao njegovoj biskupiji hrvatski vladar Trpimir i da je o tome sastavljena isprava koja govori o predaji te crkve u vlasništvo splitske Crkve. Na takvu tvrdnju ninski biskup Aldefreda uzvratio je da to nije točno i da je ta crkva dodijeljena Splitskoj nadbiskupiji samo na privremenu

¹¹³ Buturac i Ivandija, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*, 348.

¹¹⁴ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 23-29.

¹¹⁵ Ibidem, 27.

¹¹⁶ *Codex diplomaticus*, I, 23.

uporabu, a kao vlasništvo ona i dalje pripada Ninskoj odnosno Hrvatskoj biskupiji - misleći pritom da se teritorij hrvatske države ne može otuđiti i dati drugome. U protivnome, ne bismo mogli naći drugi razlog zašto bi se ninski biskup borio za jednu crkvicu i „nešto” zemljišta koje je toliko udaljeno od Nina i zašto bi se taj problem dizao na državničku razinu kada se to moglo riješiti između biskupija. Dakle, očito je u pitanju hrvatski teritorij za koji se bori ninski biskup kao hrvatski biskup da se ne otuđi od hrvatske države. Kasniji razvoj događaja upućuje na to da je ninski biskup Aldefreda doista tako i mislio iako je hrvatski vladar Muncimir imao druge, u prvom redu političke, ciljeve. Dodijelio je, naime, bar prema ispravi o kojoj je riječ - uz pristanak svojih velmoža - crkvu u Putalju splitskoj crkvi svetih mučenika Dujma i Staša sa svime onim što joj pripada, kako to slijedi u dispoziciji, da bi se bolje afirmirao u tadašnjemu svijetu. Splitski nadbiskup Petar koji se spominje u ovoj naraciji jest Petar II. On upravlja Splitskom nadbiskupijom oko 892. do 912. godine nakon svojih prethodnika Marina (881. - 886.) i Teodozija (887. - 890.).¹¹⁷ Prema sačuvanim dokazima on se ujedno po prvi put spominje u ispravi kojoj pripada navedena naracija pa se početak njegovog biskupovanja u Splitu stoga datira s oko 892. godinom. U svezi naziva za Splitsku nadbiskupiju vrijedno je u toj naraciji zamijetiti da se u njoj donosi izraz *spalatensis*, dok u Trpimirovoj ispravi toga nema odnosno Splitska se nadbiskupija naziva Solinskom. Nadalje, u toj se naraciji razaznaje da je crkva sv. Jurja u Putalju darovana, a ne obdarena splitskoj crkvi od spomenutoga vladara. To znači da ju je Mislav obdario unutar Ninske biskupije, a potom ju je Trpimir - skupa s pripadnostima i povlasticama (*privilegii statuto roboratam*), kako stoji u nekim prijepisima te isprave - darovao drugoj (Splitskoj) biskupiji. Stoga je splitski nadbiskup od Muncimirova prethodnika i tražio da mu potvrdi Mislavovo darivanje (*privilegii censura*).¹¹⁸ Spominje se i konkretan naziv za ispravu. To je *notitia*, koju nadbiskup Petar razlikuje od naziva *privilegium*, koji mu je izdao Trpimir. Naracija, dakle, te isprave donosi mnoštvo konkretnih podataka za hrvatsku povijest VIII. i IX. stoljeća.

j) Dispozicija (*dispositio*)

U prvoj sačuvanoj ispravi hrvatskih narodnih vladara - u Trpimirovoj ispravi iz 852. godine¹¹⁹ - dispozicija kao diplomatička formula nije opširna. Međutim, njoj prethodi peticija koja skupa s njom i naracijom čini cjelovit diplomatičko-povijesni sadržaj te isprave. Stoga, ako se dispozicija te isprave promatra kao diplomatička formula, u koju je uključena i peticija kao njezin sastavni dio, onda je ona u toj ispravi ipak opširna. Njezin tekst uokviren je između naracije i kobaroracije.

¹¹⁷ Buturac i Ivandija, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*, 348.

¹¹⁸ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 64.

¹¹⁹ *Codex diplomaticus*, I, 3-8.

Naime, u peticiji destinatar isprave (splitski nadbiskup Petar) traži od donatora, to jest od hrvatskoga vladara Trpimira da se za sve što je god kupio ili što je darovano njegovoj crkvi - pokretno ili nepokretno u Lažanima i Mosoru i to sa sluškinjom i slugama (Stjepušom, Gojkom i Gortanom) - izda isprava kojom će se jamčiti da to pripada Solinskoj (Splitskoj) crkvi. Početak te formule navodi na pomisao da je vladar Trpimir podređen nadbiskupu Petru. Međutim, to se odnosi na crkvenu podložnost jer i kasniji splitski nadbiskupi drže da je Splitska nadbiskupija „pravna” nasljednica Salonitanske nadbiskupije. Nastavljajući dalje destinatar u peticiji navodi da se spomenutoj metropolitanskoj crkvi, koja se proteže od obale Dunava i skoro po cijeloj državi Hrvata - bilo za spas vladarove duše ili duše njegovih bližnjih ili pak za posuđeno srebro - dade crkva blaženoga Jurja u Putalju sa svim pripadnostima kao i slugama i sluškinjama, to jest sve ono što se nalazi u „ispravi” Trpimirova prethodnika vladara Mislava, za čije je vladavine ta crkva bila posvećena i obdarena. Traži se, dakle, da se potvrdi Mislavova isprava i da se izda nova od novoga vladara - Trpimira. Taj dio teksta dispozicije ujedno sadrži oznaku naziva vladarske isprave (*privilegium*). Time završava peticija u širem smislu, a dispozicija donosi da je Trpimir na sve navedeno istim redoslijedom pristao i obećao, pače i naredio da se o njegovoj odluci napiše isprava kako bi to obećanje imalo i svoju pravnu vrijednost. On, naime, određuje da sve što je kupljeno od strane splitske Crkve unutar Hrvatske, odnosno u navedenim mjestima, ta Crkva nesmetano i posjeduje u obliku trajnoga dara, što će reći da je to ipak bilo dano splitskome nadbiskupu na određeno vrijeme trajno, dakle, do potvrde sljedećega hrvatskog vladara (na račun posuđenoga srebra), a ne trajno prodano i nakon Trpimirove vladavine. Tim više što se u pertinenciji te dispozicije posebno navodi crkva sv. Jurja u Putalju kao posebno darivanje koje je *de facto* uključeno u istu ispravu. Trpimir to obrazlaže riječima da napokon spomenutu crkvu (misli na sv. Jurja), koja ima s istoka kao i sa zapada od kraljevskoga teritorija, od litice brda do mora (prirodne granice) s obiju strana kamene i željezom označene međaše (umjetne granice) unutar kojih se nalazi ničije zemljište nastavljajući da se i to preda na uporabu svetoj solinskoj Crkvi, što on i potvrđuje. Kada se ovaj dio isprave odnosno dispozicije te Trpimirove isprave izdvoji, onda se u kasnijim sporovima oko te crkve i njoj pripadajućega teritorija (posjeda), vođenim između Splitske i Ninske biskupije, može dati za pravo Ninskoj biskupiji, točnije njezinu biskupu Aldefredu jer svaki novi vladar može potvrditi ili ne potvrditi darivanje svoga prethodnika. U protivnome bi značilo da vladar Trpimir prodaje dio hrvatskoga teritorija drugoj državi, kojoj u ovome slučaju ne znamo ni naziv ni vladara jer on i ne postoji. Stoga tu prodaju treba razumjeti kao „prodaju” ili bolje rečeno kao poklon za učinjenu uslugu unutar iste državne zajednice. To će kasnije biti glavni kamen spoticanja između ninskoga i splitskoga biskupa. U tome kontekstu treba razumjeti „ničije zemljište” u Trpimirovoj ispravi, koje se navodi u opisu granica crkvice u Putalju mada to neki naši diplomatičari - povjesničari

razumijevaju kao da je to splitska Crkva namjerno istaknula kako bi mogla dokazati cjelovitost prostora od Kozjaka do mora¹²⁰ odnosno dokazati da je ta isprava plod splitske Crkve.¹²¹ U dispoziciji Trpimirove isprave - tek nakon posebnoga stavka o putaljskoj crkvi i njezinim posjedima - navodi se da se svake godine od svih zemaljskih plodova s vladarskoga posjeda u Klisu desetina daje spomenutoj putaljskoj crkvi, a evo sada (od Trpimirova vremena) Solinskoj odnosno Splitskoj nadbiskupiji, kojoj je desetinu započeo davati Trpimirov prethodnik Mislav.¹²² Tu završava dispozicija Trpimirove isprave na osnovi koje se može zaključiti da je i Mislav izdao Solinskoj (Splitskoj) nadbiskupiji ispravu s kojom je najvjerojatnije bio upoznat ninski biskup Aledefreda, koji se kasnije spori sa splitskim nadbiskupom. Trpimirova se isprava, dakle, nadovezuje na Mislavovu, a kasnije ćemo vidjeti, Trpimirova na Muncimirovu.¹²³ U novijoj se hrvatskoj historiografiji (u novije vrijeme), pored ostaloga, sporilo i oko podatka u navedenoj Trpimirovoj dispoziciji u kojoj se navodi molba splitskoga nadbiskupa hrvatskome vladaru da mu potvrdi kupovinu zemlje i trojicu sluga u poljičkim Tugarima. Naime, u jednome zapisu *Su(m)petarskog kartulara* navodi se izraz „svim seljacima istog mjesta” za koji N. Klaić drži da se odnosi na Tugare pa tako nalazi dokaz za opravdanje lažnosti Trpimirove isprave jer Tugare tada nisu bile kraljevsko zemljište. J. Marušić, pozivajući se na filologa P. Skoka, tumači da se taj izraz iz *Su(m)petarskog kartulara* odnosi na selo Naklice, koji je dio Tugara, jer taj *kartular* riječ „svi” ne uzima doslovno pa stoga u *Su(m)petarskom kartularu* nema ništa što bi opovrglo istinitost molbe splitskoga nadbiskupa u navedenoj Trpimirovoj dispoziciji, a time nema ni razloga opovrgavati ustaljeno mišljenje prethodnih povjesničara koji drže da su Tugare pripadale tadašnjoj hrvatskoj državi.¹²⁴

Krača od prethodne jest dispozicija u ispravi vladara Muncimira izdanoj 892. godine u Bihacima.¹²⁵ Krača je iz razloga što im je isti predmet darivanja odnosno ova druga potvrđuje prvu. Pravne stranke (i donator i destinatar) iste su, dakle - hrvatski vladar i splitska Crkva. Jedino su njihovi zastupnici zastupljeni u drugim predstavnicima. Ovoga je puta na hrvatskome prijestolju vladar Muncimir, a na splitskoj nadbiskupskoj stolici nadbiskup Petar, s istim imenom kao i onaj u Trpimirovo vrijeme. Dispozicija te Muncimirove isprave nalazi se odmah poslije naracije i proteže se u ispravi sve do sankcije. Ona u sebi također uključuje dio naracije, dio intulacije s devocijom i pertinenciju. Svojim sadržajem kazuje kako hrvatski vladar Muncimir milošću Božjom sjedi na očinskomu prijestolju i uz

¹²⁰ Klaić, „O Trpimirovoj darovnici“, 127-128, 126-136.

¹²¹ Ibidem, 105-155.

¹²² Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 40.

¹²³ Nagy, „Diplomatičko-paleografske studije“, 35.

¹²⁴ Juraj Marušić, „Sumpetarski kartular i pripadništvo Poljica Trpimirovoj Hrvatskoj“, *Croatica christiana periodica* 15 (1985): 238-241.

¹²⁵ *Codex diplomaticus*, I., 22-25.

pristanak svojih prvaka - nakon rasprave između splitskoga nadbiskupa i ninskoga biskupa - dodjeljuje crkvu sv. Jurja u Putalju Splitskoj nadbiskupiji zaštitnici koje su sv. Dujam i sv. Anastazije. Toj nadbiskupiji također dodjeljuje sve prihode koji pripadaju dotičnoj crkvi skupa sa slugama obaju spolova, poljima, vinogradima, oranicama, šumama i uopće sa svim pokretnim i nepokretnim inventarom. Uz to naglašava da se nijedan njegov nasljednik ne smije usuditi uzeti natrag tu crkvu iz posjeda Splitske nadbiskupije jer ju on sada, po starome običaju, kao dar svoga oca vraća i ponovno dodjeljuje rečenoj nadbiskupiji. To znači da neko vrijeme crkva sv. Jurja ipak nije pripadala Splitskoj nadbiskupiji bez obzira što ju je Muncimirov otac poklonio njoj. Kako je već naprijed rečeno, za taj period glavnu je ulogu oko crkve sv. Jurja imao ninski biskup, što pak znači da je Trpimir ipak privremeno založio tu crkvu i njezine prateće posjede Splitskoj nadbiskupiji. Kada je istekao rok, Ninska biskupija ponovno je uzela svoj posjed natrag, ali se Muncimirovim dolaskom na prijestolje Splitska nadbiskupija ponovno zanima za tu crkvu tražeći ju ovoga puta kao dar, a ne kao zalog za posudbu. Stoga ju Muncimir kasnije ponovno i predaje u vlast Splitske nadbiskupije, što se može tumačiti kao mudar politički potez hrvatskoga vladara u odnosu prema dalmatinskim gradovima u kojima se nije bila učvrstila hrvatska vlast, odnosno u odnosu spram Crkve (neke vrste druge države) čija biskupija dobiva poklon hrvatskoga vladara i čija se crkvena jurisdikcija proteže na hrvatski teritorij. Splitska metropolija svojim je osnutkom 640. godine¹²⁶ nasljednica dalmatinske metropolije, sjedište koje je bilo u Saloni, koju su pak Avari uništili godine 614. - 615. Kako se nakon toga rušenja, zbog vlasti Avara u Dalmaciji, nije odmah mogla obnoviti metropolitanska crkva u Dalmaciji, tako se i prilike te obnovljene metropolije nisu sredile samom obnovom uništene salonitanske crkve nego su se neki problemi protezali čak do kraja IX. stoljeća, kako se može vidjeti iz isprave o čijoj je dispoziciji riječ, neki pak i do vremena kralja Tomislava, a neki i dalje. Odlaskom Avara oko 635. godine¹²⁷ ostali su Hrvati koji su uz stvaranje države primili i krštenje, čime su se svrstali u civilizirane europske narode. Već sada nam dispozicija te Muncimirove isprave slijedom događaja daje naslutiti da je novoosnovana država Hrvatska u samome središtu bivše stare salonitanske Crkve paralelno s primanjem krštenja Hrvata postupno stvarala i svoju crkvenu organizaciju koja se kasnije finalizirala u biskupije. Ninski se biskup iz navedene isprave nije bez razloga suprotstavio splitskome nadbiskupu. On je jednostavno znao da je Splitska nadbiskupija nasljednik salonitanske Crkve, ali i da njegovi posjedi ne spadaju u crkvenu jurisdikciju i nasljedstvo te Crkve, jer su oni stvar vladara koji ih može potvrditi ili ne potvrditi. Jednostavnije rečeno, ninski biskup smatrao je da su putaljska crkva i njezine pripadnosti vlasništvo hrvatske države, odnosno u crkvenome smislu

¹²⁶ Dominik Mandić, „Papa Ivan IV. Solinjanin i pokrštenje Hrvata“, *Croatia christiana periodica* 29 (1992): 7-14.

¹²⁷ *Ibidem*, 9.

hrvatske Crkve, što su Muncimirovi prethodnici dali splitskim nadbiskupima na poklon, a i za učinjene usluge.¹²⁸ S Muncimirovom potvrdom isprave svojih prethodnika, to jest presudom o postojećem problemu i novom odredbom miri se i ninski biskup zasigurno uviđajući i političke nakane svoga vladara. U tome kontekstu treba razumjeti i termin „ničije zemljište” u Trpimirovoj ispravi, koje se navodi u opisu granica u Putalju mada pojedini naši diplomatičari i povjesničari razumijevaju da je to splitska Crkva istaknula kako bi mogla dokazati cjelovitost prostora od Kozjaka do mora¹²⁹ odnosno dokazati da je ta isprava plod splitske Crkve. Muncimirova presuda oko spora među dvjema biskupijama dokaz je da Hrvati toga vremena nisu pod stranom vlašću.¹³⁰ U protivnome ne vidimo razloga zašto bi hrvatski vladar davao posjede svoje hrvatske biskupije drugoj biskupiji, tim više što je ta druga imala stupanj nadbiskupije i kao takva zasigurno je posjedovala više posjeda nego Ninska biskupija. Kao i u Trpimirovoj, tako se i u Muncimirovoj dispoziciji nalazi izraz za ispravu. U potonjoj je to *privilegio*.

Nakon analize ove dvije i svake pojedinačne od dvadeset i devet dispozicija sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara mogu se ukratko donijeti i neki opći i zajednički zaključci. Dispozicija u ispravama hrvatskih narodnih vladara započinje izrazima: *videlicet ita dumtaxat, his ita hebemus, et quidem dictum, quod mea iussione, quia clericis (deitatis), quod monasterio, et monasterium dicti, concessione, dono terram, unde sancimus, nos ergo, ita ergo, illum ergo, uolumus, trado (dono), a te, dono et confirmo, concessi, et ideo volo, iuppam eam, et obtuli, concedo, unde consultu, igitur, et ceteris, tibi abbatisse, igitur memoratum i quapropter ego*.

Kada se ispravom daju posjedi, onda dispozicija često u sebi sadrži i pertinenciju, kojom se uz glavni objekt isprave nabrajaju i pojedinosti. *Remedium animae i timor dei* najčešći su motivi dispozicija isprava hrvatskih narodnih vladara, koji su potaknuli izdavača na darivanje. Oni se ponekad prenose čak od vladarevih prethodnika i rođaka, što pak ocrtava duhovnu zbilju srednjovjekovnoga vladara, a time općenito i tadašnjega čovjeka, koji zbiljski vjeruje u Boga i pouzdano zna da on nagrađuje humana djela. To je, dakle, duhovna stvarnost vremena u kojemu žive hrvatski narodni vladari. Međutim, uz transcendentalne motive u dispozicijama tih isprava sadržani su i obični svakodnevni motivi njihova izdavanja. To su, na primjer, peticija, pristanak, odobrenje ili savjet različitih osoba koje su na bilo koji način povezane s donatorom i slično tome. Pravni čin dispozicije isprava hrvatskih narodnih vladara većinom proizlazi iz vladarevih odluka koje se temelje na njegovim ovlastima i kraljevskom dostojanstvu. Njezin položaj u tim ispravama u većini je primjera između naracije i sankcije, a svojim se sadržajem dvadeset i osam puta odnosi na crkvene ustanove ili duhovne osobe, a samo

¹²⁸ Josip Nagy, „Hrvatske kneževske isprave u svjetlu dosadanje nauke“, *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu*, 8 (1939): 2-3.

¹²⁹ Klaić, „O Trpimirovoj darovnici“, 127-128, 126-136.

¹³⁰ Nagy, „Hrvatske kneževske isprave“, 6.

jedanput na svjetovnu - i tada vezano uz crkvene poslove. Ipak nam ta činjenica ne daje pravo zaključiti da su hrvatski narodni vladari izdavali isprave samo crkvenim ustanovama ili duhovnim osobama. Gledajući iz našega vremena, očito je da su se te isprave sačuvale samo u crkvenim ustanovama, dok one koje su se odnosile na svjetovne osobe i ustanove nisu sačuvane. U prilog tome očita je spoznaja i činjenica da su i sve one sačuvane nastale u hrvatskoj dvorskoj kancelariji, ali ta ustanova nije sačuvana i o njoj nema mnogo podataka. Analogno mnogobrojnim svetopisamskim momentima koji su sadržani u analiziranim dispozicijama hrvatskih narodnih vladara i ovdje se može primijeniti izreka da je „duhovno neraspadljivo a svjetovno raspadljivo” mada se u našem slučaju u oba primjera radi o ljudskim ustanovama, s tom razlikom da je jedna orijentirana na duhovni, a druga na svjetovni život, ipak je u stvarnosti do naših dana očuvana samo takva činjenica. Prema vrsti isprava, isprave hrvatskih narodnih vladara mahom su darovnice, a predmet darivanja uglavnom je zemljište. U potvrđnicama tih isprava dispozicija je kratka iz razloga što takve isprave potvrđuju prethodne pa nije potrebno opširno opisivati predmet isprave. Mjesto dispozicije u ispravama hrvatskih narodnih vladara najčešće je između naracije i sankcije. Ona unutar sebe može uključivati i pertinenciju.

k) Sankcija (sanctio)

U prvoj sačuvanoj ispravi hrvatskih narodnih vladara, u ispravi vladara Trpimira o darivanju crkve i samostana sv. Jurja u Putalju zajedno s još nekim posjedima 852. godine¹³¹, sankcija je vrlo opširna. Svojim sadržajem prijete da se naloženo u dispoziciji mora ostvariti. Stoga, „ako bi se tko usudio, bilo što od gore (u dispoziciji) spomenutih stvari, što smo po Gospodnjem nadahnuću, prožeti ljubavlju svetih, pobožnim srcem poklonili i što smo smatrali da mora i u buduće da ostanе netaknuto i čvrsto crkvi svetih mučenika Dujma, Staša, Kuzme i Damjana, otrgnuti ili oteti ili samo se suprotstaviti silom, neka je sapet službom gospoda Spasitelja i svih svetih, kao također prokletstvom 318 otaca, nerazrješivom vezom izopćenja do sudnjega dana. Božjom osudom neka se odijeli i ukloni od roda i domovine, žene i djece onaj koji bi se lakoumno usudio da ovo naše već učinjeno darovanje oduzme svetoj majci crkvi. Isto tako, dok se budu ovdje parničili sveti namjesnici s onim koji bude učinio takvo nedjelo da pušta u zaborav umrle i trne svjetlo duša njihovih, da bude lišen milosti pobožnih vladara koji će tada biti, a na posljednjem danu velikoga suda s đavlom i njegovim sramotnim anđelima i Judom Iškariotski, Kristovim izdajicom neka bude nagrađen u paklenoj dubini, gdje se vatra ne trne i crv opaki umire”.¹³² Ta Trpimirova sankcija sadrži i jednu gotovo kompletnu sentenciju biblijsko-teoloških misli (koje bi mogle pristajati

¹³¹ *Codex diplomaticus*, I, 3-8.

¹³² Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 41-47.

čak i u razvijenome srednjem vijeku nekom teološkom traktatu) da nam neki teološki izrazi, kao npr. *lumen*, ne pokazuju da je taj tekst nastao mnogo ranije. Iz nje je očito da je notar Trpimirove isprave bio veoma obrazovan teolog i da je dobro poznao crkvenu povijest. Kasnije se u supskripciji te isprave saznaje da je ta osoba bio svećenik Martin, koji je ujedno bio i kapelan na Trpimirovu dvoru. Nama je to pokazatelj da je Trpimirova država imala obrazovane i veoma pismene ljude, osobito one koji su dolazili iz crkvenih krugova. Iz navedene sankcije može se saznati i za neke od tema koje je proučavala tadašnja teološka znanost. To su: Božje nadahnuće; prenošenje svetačkih osobina (ljubavi, milosrđa i slično) na vjernike i čovječanstvo uopće, štovanje mučenika, značenje spasenja ljudskoga roda, poimanje sudnjega dana i pakla, poimanje domovine i obitelji, moralne obveze i obećanja, poštivanje Crkve i njezinih odredaba i zapovijedi, namjesništvo biskupa i drugih otaca, štovanje mrtvih, značenje dobrotvornosti vladara države, pojam anđela i đavla, značenja apostolstva i Judina izdajstva te niz drugih tema. Ta nam sankcija ujedno naznačava da se u Trpimirovo vrijeme držalo do crkvene povijesti ili crkvene tradicije uopće. Ona nam pokazuje da je u doba toga hrvatskog vladara bila praksa štovanja svetaca i crkvenih mučenika (među kojima su imena nekih od nazočnih) i u službenome nazivu Splitske nadbiskupije (sv. Dujam, Anastazije, Kuzma i Damjan) te poimanje povijesti spasenja, životopisi svetaca, povijest i nauk crkvenih sabora (osobito Nicejski sabor iz 325. godine na kojemu je bilo nazočno 318 biskupa), pojam vlasti i države, crkvena imovina, izbori biskupa, upravljanje biskupijama, obitelj kao jedinica društva i slično. Kratko rečeno, ta nam Trpimirova sankcija - osim prijetnje duhovnom i materijalnom kaznom za neizvršeno - u dispoziciji donosi niz podataka za duhovno i materijalno življenje toga doba. Forma i sadržaj takve sankcije nazočni su u hrvatskim ispravama sve do XIII. stoljeća, a potječu iz Bizanta.¹³³ Čini nam se da je nekolicina naših dosadašnjih diplomatičara Trpimirovu sankciju krivo interpretirala.¹³⁴ J. Nagy kao i drugi također ne vidi materijalnu kaznu u Trpimirovoj sankciji ili pak misli da se njezina misao o uklanjanju prekršitelja iz roda i domovine te odvajanje od žene i djece odnose na osudu vječnoga suda.¹³⁵ To ne može biti točno

¹³³ Milan Šufflay, „Die dalmatinische Privaturkunde“, *Sitzungsberichte der kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophische – historische Klasse, B. Klasse CXLVII* (1903/1904): 67.

¹³⁴ Klaić, „O Trpimirovoj darovnici“, 134-136 toj sankciji najprije priznaje njezino istaknuto i pravo mjesto u ispravi, a onda joj u Trpimirovu primjeru podvaljuje i započinje neopravdano prigovarati kako bi omalovažila prethodno priznanje. Tjera ju u privatnu ispravu jer je došla iz crkvenih krugova, osobito u VIII. pa do XI. stoljeća, otkrivajući nešto „novo“ kada proglašava da su prijetnje uzete iz Mojsijevih knjiga i psalama proturajući tvrdnju da su te prijetnje karakteristične za Crkvu (osobito za oporuke), ali ne i za vladarske isprave u kojima je, tobože, prijetnja duhovnom kaznom nepotrebna jer su „vladarske odluke i odredbe dovoljno zaštićene zakonom“ pa se stoga u franačkim ispravama pojavljuje prijetnja plaćanja globom i to tek potkraj X. stoljeća. Time niječe nazočnost materijalne kazne u Trpimirovoj ispravi kao da izoliranje od „roda i domovine, žene i djece“ nije velika materijalna kazna. Nakon toga dotadašnjim diplomatičarima benevolentno priznaje ono što joj odgovara ostavljajući na kraju čitatelje da vise u zraku u spoznavanju sankcije u hrvatskim „kneževskim“ ispravama.

¹³⁵ Nagy, „Diplomatičko- paleografske studije,“ 35.

jer je sastavljač te sankcije zasigurno dobro poznao Sveto pismo, u kojemu stoji da se ljudi na drugome svijetu ne žene i ne udaju, što znači da nemaju ni roda ni domovine jer je njihova domovina kraljevstvo nebesko. Jedino je sporno u toj materijalnoj kazni tko ju je izvršavao – državna ili crkvena vlast. Budući da sankcija vuče svoje podrijetlo iz crkvenih krugova, može se pretpostaviti da je i neke materijalne kazne provodila crkvena vlast. S druge pak strane, sankcija kao diplomatska formula mogla je ući u isprave hrvatskih narodnih vladara iz bizantskih ili talijanskih isprava.¹³⁶

Već sljedeća sačuvana sankcija isprava hrvatskih narodnih vladara svojim je stilom jasnija, a sadržajem nešto različitija od prethodne iako je isprava u kojoj je ona sadržana potvrđnica prethodne te bi se očekivala ista sankcija. Riječ je, naime, o sankciji u ispravi vladara Muncimira koji 892. godine u Bihaćima Splitskoj nadbiskupiji potvrđuje darovnicu vladara Trpimira.¹³⁷ Firmin, kapelan na Muncimirovu dvoru osjetio je potrebu da sankciju Trpimirove isprave ponešto preuredi, osuvremeni odnosno da ju opetuje svojim riječima: „Tko bi pak poslije upaljen zubljam lakomosti i podignut na rogovima oholosti, omaložavajući našu odluku, htio malo prije spomenutu crkvu (u Putalju) oduzeti od vlasništva svetih mučenika Dujma i Staša ili pokušao, na bilo koji način, spomenuto darovanje oštetiti, neka ga snađe srdžba Svemogućega gospodara nebesa, Spasitelja svijeta, te svih svetih, neka je nerazrješivo svezan vezom prokletstva 318 otaca; k tomu neka padne na njega i na njegov dom, kao i na njegove pomagače, deset zala, koja su se zbila u Egiptu, a guba Sirca Naamana njih neka nikada ne ostavi; neka ih proguta zemlja kako Datana i Abirona, a na posljednjem sudu, imajući protiv sebe dosljednost svetaca, neka s vragom i njegovim strašnim anđelima te Judom Iskariotom budu nagrađeni u ognju paklenom, gdje se vatra ne trne i crvi ne umiru.”¹³⁸ Đakon Firmin, dakle, iz prethodne sankcije neke pojmove izbacuje i skraćuje, a neke proširuje, ali većinu preuzima od prethodnika. On prijetnju materijalnom kaznom zanemaruje, a duhovnu prijetnju još više proširuje naglašavajući da krive moralne vrednote, lakomost i oholost mogu dovesti do nepoštivanja kraljeve odluke u dispoziciji isprave. U sankciji se ponovno navodi predmet odluke, to jest crkvice (u Putalju) koja se dariva u vlasništvo Splitskoj nadbiskupiji spominjući njezine zaštitnike, mučenike sv. Dujma i sv. Anastazija (Staša), ispuštajući ostala dva sveca (Kuzmu i Damjana), koji su nazočni u službenome nazivu te nadbiskupije u Trpimirovoj sankciji. Terminima *srdžba* svemogućega Gospodara nebesa i Spasitelja svijeta te *Svih svetih* i *prokletstvom* 318 otaca nastoji se osigurati provedba te kraljeve odluke. K tome se prijetnja domu (obitelji) povreditelja te odluke proširuje i na njegove pomagače prijeteći im se s deset biblijskih zala koja su se dogodila u Egiptu. Nije ni to dosta pa se navode još neke

¹³⁶ Ibidem, 35-36.

¹³⁷ *Codex diplomaticus*, I, 22-25.

¹³⁸ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 69-71,

prijetnje biblijskoga sadržaja kao što su guba Sirca Naama, Datanova i Abironova sudbina, posljednji sud i prokletstvo svetaca te pakleni ogranj koji ih očekuje kao i đavla i njegove anđele i Judu izdajnika.

l) Koroboracija (*corroboratio*)

Koroboracija kao diplomatička formula u većini sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara slijedi nakon sankcije. Svojim sadržajem navodi sredstva autentičnosti isprave među kojima je najčešće nazočnost svjedoka, a ponekad je spomenut i pečat. Štoviše, svjedoci su u više slučajeva potpuno preuzeli ulogu koroboracije tih isprava. Koroboracija prve sačuvane isprave hrvatskih narodnih vladara, one Trpimirove iz 852. godine¹³⁹, prilično je kratka, a glasi: „*et testium notitia, presentia, commune voto et voluntate corroboratum*”¹⁴⁰. Njome se, dakle, ukratko naznačava da je isprava osnažena svjedočenjem, pristankom i voljom nazočnih svjedoka, koji se nakon toga nabrajaju. Ona pak sve do tada nabrojeno u ispravi, koje je vladar Trpimir darovao spomenutoj nadbiskupiji, potvrđuje i promovira za javnost kako bi se vladareve odluke mogle početi provoditi. Veznik *et* u toj koroboraciji gramatički i diplomatički povezuje prethodni izraz *actum s corroboratum* pa se svjedoci u toj ispravi odnose i na sam pravni čin koji se zbio i na sam čin izdavanja isprave.¹⁴¹ Taj se čin pojačava notarskim znakom kapelana Martina koji je po Trpimirovom nalogu napisao ispravu. Nazočnost župana, komornika i svećenika u trenutku izdavanja isprave daje još veću važnost i težinu pravnome činu mada se i to može dvoznačno tumačiti. Ta je njihova nazočnost dala nekim našim diplomatičarima povoda da ustvrde kako je sastavljač te isprave prebacio svu snagu koroboracije na Trpimirove župane kao svjedoke i time njega kao vladara posve isključio iako je on onaj koji daje *fidem publicam* svojoj vlastitoj ispravi.¹⁴² Međutim, nazočnost svjedoka ne bi imala svrhe bez vladareva pristanka.

U sljedećoj sačuvanoj ispravi hrvatskih narodnih vladara - u Muncimirovoj ispravi iz 892. godine¹⁴³ - koroboracija se ponešto razlikuje od prethodne iako bi se očekivalo da će biti istovjetna s njom s obzirom da potonja isprava potvrđuje prethodnu. Ona glasi: „*horum palam testibus consentientibus atque subscribentibus. Deinde, ne aboliatur in posterum, annulo nostro iussimus in calce signari*”.¹⁴⁴ I u ovoj se koroboraciji navodi nazočnost svjedoka koji pristaju i potpisuju određeno u tekstu isprave. Oni se navode, kao i u Trpimirovoj ispravi, ali se Muncimirovom

¹³⁹ Ibidem, 5.

¹⁴⁰ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 49.

¹⁴¹ Klaić, „O Trpimirovoj darovnici“, 143.

¹⁴² *Codex diplomaticus*, I, 22-25.

¹⁴³ Ibidem, 24.

¹⁴⁴ Ibidem, 39-43.

koroboracijom (pored tradicije isprave) žele još više osigurati vladareve odredbe donesene u ispravi. Da ne bi kojim slučajem te odredbe odnosno isprava prestale važiti, naglašava se da će ju zapečatiti vladar svojim pečatnjakom na prstenu, bez obzira što isti taj vladar s mnoštvom drugih svjedoka stavlja svoj znak na mjesto određeno za to u ispravi. Mjesto te Muncimirove koroboracije u ispravi je, kao i u Trpimirovoj, između mjesta izdanja i navođenja svjedoka. Muncimirov kapelan đakon Firmin ponavlja u *kompleciji* da je darivanje obavljeno pred svjedocima.

U ispravama hrvatskih narodnih vladara najčešće su nazočni svjedoci kao znak ili sredstvo koroboracije. Oni se ponekad pojavljuju u istome sastavu, što je znak da se težište osnaženja isprave iz doba hrvatskih narodnih vladara stavljalno na vladarev upravni aparat. Međutim, svjedoci kao nesamostalna diplomatska formula isprava hrvatskih narodnih vladara nazočni su u većini tih isprava. Oni kadšto u ispravi ne slijede poslije koroboracije. U takvim je slučajevima isprava drukčije uspostavljena pa se oni nadomještaju. Uz svjedoke je i navođenje pečata u nekoliko slučajeva znak nazočnosti sredstva koroboracije odnosno ovjere obrađenih isprava. Međutim, koroboracija kao strogo samostalna diplomatska formula isprava hrvatskih narodnih vladara nije redovita u takvom obliku, ali je ipak, doduše pod vidom svjedoka, redovito nazočna u tim ispravama. Njezino mjesto u njima je uglavnom iza sankcije. Njezinim izdvajanjem u ispravama Krešimira IV. stječe se dojam da su biskupi ili visoki crkveni dostojanstvenici imali ovlast potvrđivati isprave. Međutim, kod kralja Zvonimira to nije tako. Koroboracija kao diplomatska formula ili sastavni dio navedenih isprava ne daje u našem slučaju dovoljno osnove za dokazivanje neautentičnosti pojedinih isprava. U diplomatskoj analizi isprava pečat je dio vanjskih karakteristika isprave, ali se o njemu može govoriti i kao o unutarnjoj karakteristici ukoliko je spomenut u tekstu isprave. O pečatima u ispravama hrvatskih narodnih vladara može se govoriti ponajviše na temelju njihova spomena u tim ispravama i na temelju sačuvanih opisa koje su sačinili kasniji prepisivači tih isprava. Nazočnost svjedoka u ispravama u prvome redu označava pravovaljanost pravnoga čina za javnost. Svojom nazočnošću, potpisima, znakom križa ili nekim drugim znakom svjedoci jamče javnosti valjanost izdane isprave. Potpisi svjedoka mogu se odnositi na sam pravni čin koji se zbilo ili na čin izdavanja isprave. U većini isprava svjedoci su nazočni pri samome stvaranju pravnoga čina, a njihova imena pisar unosi tijekom ispisivanja isprave. Stoga u srednjovjekovnoj ispravi i nije nužna svjedokova tjelesna nazočnost tijekom pisanja isprave nego tijekom stvaranja pravnoga čina.

U prvoj sačuvanoj ispravi iz doba hrvatskih narodnih vladara - Trpimirovoj darovnici iz 852. godine¹⁴⁵ - navedeni su svjedoci koji imaju ulogu osnaženja

¹⁴⁵ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 54. Donosi da se u popisu svjedoka nalazi šest svjedoka s titulom župana, šest bez titule i trojica kapelana. Nama se čini da je ipak riječ o sedam župana iako sedmome (s imenom Ozamil) nije navedena titula, ali je navedeno da je on brat Vitoljin, koji je župan. Iz redosljeda navođenja svjedoka logično je da navedeni Ozamil ima istu titulu kao i njegov brat, to više

isprave. Oni su svjedoci pravnoga akta i isprave, a navedeni su prema svojemu društvenom statusu - najprije svjetovni pa onda crkveni. Na prvome je mjestu sam vladar Trpimir iako je on darovatelj i izdavač isprave, zatim njegovi župani Komičaj, Precilja, Nemustlo, Zašata, Ljudevit, Vitolja (u ostalim prijepisima) i njegov brat Ozamil. Za posljednju dvojicu ne navodi se da su župani iako oni to vjerojatno jesu. Već u naraciji te isprave Trpimir spominje privolu svih svojih župana za izgradnju samostana i dovođenje redovnika (benediktinaca). Nadalje se u nabranjanju navodi komornik (Njeguča), zatim nekoliko svjedoka bez titule (Žulj, Potekario, Žutomisl i Damnana) pa tek onda duhovne osobe, među kojima su svećenik kapelan Dominik, drugi kapelan svećenik Ciprijan te treći kapelan i svećenik Martin, koji je napisao ispravu i stavio na nju znak kao i prethodni svjedoci. Znak je mogao biti potpis ili križić koji su stavljali nazočni svjedoci u Bihaćima. Među navedenim svjedocima je simbolika sedam i dvanaest. Tu je, naime, uz vladara Trpimira sedam župana koji su na čelu županija (analogno sedmorici braće odnosno petoro braće i dvije sestre na čelu Hrvata u vrijeme njihova doseljenja) te, osim vladara, ukupno dvanaest svjedoka iz civilne uprave države (analogno svetopisamskome broju dvanaest). U toj se simbolici na primjeru Trpimirove isprave može ići dalje pa navođenje titule župana za braću Vitalju i Ozamila objašnjavati time što su prije bile dvije sestre koje nisu imale titule kao njihova braća. Crkvene osobe, dakle, ne ulaze u tu simboliku, što pokazuje da su Hrvati i prije svoga „službenog” pokrštavanja imali neke spoznaje o kršćanstvu. Koliko je ta simbolika odraz stvarnoga stanja hrvatske države u Trpimirovo vrijeme, najbolja bi potvrda bile druge njegove sačuvane isprave. Međutim, kako njih nema, potvrdu bismo trebali potražiti u drugim izvorima, ali to nije moguće na ovome mjestu. Dovoljno je da svi navedeni svjedoci u toj ispravi svojom nazočnošću, pristankom i voljom osnažuju njezin sadržaj.¹⁴⁶ Svi se najavljeni Trpimirovi župani iz naracije svojim pristankom imenuju na kraju isprave, čime se završava postupak po kojemu osobe najprije sudjeluju kod pravnih odredaba i izdavanja isprave o tome pa onda postaju pravi svjedoci.¹⁴⁷ Prema tome, sastavljač Trpimirove darovnice jest „potpuno svjesno prenio glavnu snagu ovjerovljenja na svjedoke”¹⁴⁸, naravno, uz svoj vladarski pristanak koji je kasnije jasno očitovan i u Muncimirovoj ispravi 892. godine, koja s Trpimirovom ima zajednički predmet darivanja.

jer se već sljedećemu svjedoku navodi druga titula. Tako se u toj ispravi među svjedocima uz vladara nalazi sedam župana, pet dvorjana na čelu s komornikom i tri crkvena predstavnika od kojih je jedan ujedno i pisar isprave.

¹⁴⁶ Nagy, „Diplomatičko-paleografske studije“, 34-35.

¹⁴⁷ Klaić, „O Trpimirovoj darovnici“, 141.

¹⁴⁸ *Codex diplomaticus*, I, 22-25.

Sljedeća sačuvana isprava hrvatskih narodnih vladara - Muncimirova iz 892. godine¹⁴⁹ - sadrži više svjedoka nego Trpimirova. I u njoj svjedoci imaju ulogu osnaženja isprave jer oni pristaju na njezin sadržaj, ali nisu dovoljni za njezino vremensko određenje i trajnu vrijednost pa ju stoga vladar pečati svojim prstenom. U tome se trenutku može uočiti jedan oblik tradicije Trpimirove isprave na koji se poziva Muncimirova. Naime, nastala je prepirka između splitskoga nadbiskupa Petra i ninskoga biskupa Aldefrede o tome je li Trpimir darovao crkvu sv. Jurja u Putalju Splitskoj nadbiskupiji u trajno vlasništvo ili na određeno vrijeme. Ninski je biskup tvrdio ovo drugo, ali je Muncimir stao na stranu splitskoga nadbiskupa. Kako više nije bilo na životu ni Trpimira ni svjedoka s njegove isprave koji bi izričito potvrdili Aldefredinu tvrdnju, Muncimir uz svjedoke stavlja pečat na ispravu kako u budućnosti ne bi došlo do slične situacije. Svjedoci su navedeni ovim redoslijedom: Muncimir (vladar i izdavač darovnice), Budimir (dvorski župan), Željivek (livanjski župan), Petar (župan), Priština (župan mačonoša), Prvad (župan konjice), Željist (župan komore), Željidjed (župan podruma), Boljedrug (župan komornik), Budimir (vladaričin župan), Kržemistl (drugi komornik), Stjepan, sin Budimirov (treći komornik). Željidrag (vladaričin mačonoša), Pribitjeh, sin Petra (župan), Dragočaj, sin Samočasna, Tugina (župan štitonoša), Žitalj (predstojnik samostana), Zbidrag (župan Klisa) i Prvalj (rizničar). Sve su to hrvatska narodna imena. Vladar je u toj ispravi ujedno i izdavač i svjedok. Pisar isprave Formin (đakon i vladarev kapelan) ne svrstava sebe među svjedoke, kao što je to učinio Martin (svećenik kapelan) u Trpimirovoj ispravi. Osim što ih je nešto više nego u Trpimirovoj ispravi, o samim svjedocima Muncimirova isprava donosi nešto više podataka jer svi osim jednoga imaju titulu. Umjesto simboličnih sedam župana Trpimirove isprave, u Muncimirovoj se navodi njih dvanaest – analogno dvanaestorici (bez vladara) svjetovnih svjedoka Trpimirove isprave. Većina ih je s vladareva dvora, a za dvojicu se navodi koje im županije pripadaju. Ime i titula župana Prištine sačuvano je i na kamenome natpisu nadenome u Ždrapnju.¹⁵⁰

U ispravi kralja Dmitra Zvonimira iz 1075. godine (9. listopada) - kojom splitskoj Crkvi potvrđuje Trpimirovu i Muncimirovu darovnicu o crkvi i posjedima sv. Jurja Putaljskoga -¹⁵¹ nazočno je mnoštvo svjedoka.¹⁵² Najprije su navedeni biskupi i opat benediktinskoga samostana odnosno crkvene osobe, a onda kraljevi ljudi iz lokalne vlasti. Na prvome je mjestu naveden zadarski biskup Stjepan iako bi se na tome mjestu očekivalo splitskoga nadbiskupa, kojega inače nema među

¹⁴⁹ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 652, sl. 264. (pretisak izdanja iz 1925.).

¹⁵⁰ *Codex diplomaticus*, I, 39-43.

¹⁵¹ Zvonimirova isprava iz iste godine (1075.) o njegovu krunjenju ne sadrži svjedoke. Njezin sadržaj to i ne zahtijeva jer je krunjenje javni skup gdje javnost ima ulogu svjedoka pa ih stoga isprava i ne navodi. S druge strane, bilo bi nemoguće navesti toliko mnoštvo u ispravi. Osim te Zvonimirove isprave još samo u dva primjera sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara nisu nazočni svjedoci.

¹⁵² Brašnić, „Župe“, 38.

svjedocima, ali koji se navodi u arengom isprepletenoj naraciji te isprave. Nakon zadarskoga slijede hrvatski biskup Grgur, rapski Teodozije (po mišljenju Račkoga Prestancije), biogradski Bazilije, osorski Firmin ili Formin, ninski Ivan i trogirski kojemu je izostavljeno ime. Tih je godina u Trogiru biskupovao Ivan-Ursin (1062. – 1111.). Nakon biskupa naveden je Dabro, opat benediktinskoga samostana sv. Stjepana, a onda kraljevi ljudi među kojima tepčija Dominik, za kojega se veli da je *comes curialis*, zatim knez Kirna (u ispravi ispušteno čega je knez), livanjski knez Dobrica, cetinski Pribina i knez Ljubomir, kojemu je također izostavljeno čega je knez. Općenito se navodi da su bili nazočni i drugi knezovi i baruni te da je bilo skupljeno mnoštvo vjernika, što upućuje na činjenicu da je isprava izdana na nekome vjerskom skupu odnosno u vrijeme nekoga blagdana. Za razliku od Krešimirovih isprava već se u toj Zvonimirovoj ispravi za kraljeve pomoćnike u upravnoj vlasti upotrebljava titula *comes*, a ne župan ili podžupan iako u drugim Zvonimirovim ispravama nailazimo na termin *župan*. Značenje im je u našim primjerima isto, ali sam izraz *comes* upućuje na *Hrvatsku kroniku*, koja (kao i navedena Zvonimirova isprava) donosi termin knez.¹⁵³

Iz analiziranoga se vidi da od 29 sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara većina sadrži svjedoke, što ukazuje na važnost *potvrđivanja* tih isprava. Količkom je cijenjena uloga svjedoka, može se vidjeti iz uvodnih riječi koje se nalaze u pojedinim ispravama prije njihova navođenja. Svjedoci se, po svoj prilici, nisu uvijek osobno potpisivali nego je pisar upisivao njihova imena na ispravu. Isto se tako može držati da je i znak križa upisivao pisar na ispravu.¹⁵⁴ Iz popisa imena navedenih svjedoka u ispravama hrvatskih narodnih vladara vidljivo je da su to mahom osobe iz vladareve pratnje, lokalne vlasti ili one koje su se u određenoj zgodi našle uz vladara, odnosno duhovna i svjetovna lica. Među onima duhovnima nalazimo splitskoga nadbiskupa Lovru, hrvatske biskupe Rajnerija, Petra i Grgura, ninskoga Formina, biogradske Prestancija i Dabru, zadarske Stjepana i Ivana, rapskoga Dragu, osorske Petra, Grgura i Bazilija te opate mnogobrojnih benediktinskih samostana te ostale svećenike i klerike. Od svjetovnih osoba tu su članovi kraljevske obitelji kao što su kraljica Lepa (Jelena), kraljevi sinovi Stjepan i Radovan, zatim banovi (Gojko i Dragota), mnogobrojni župani, podžupani, satnici, suci, dvorjani i drugi. Iz toga je vidljivo da se u hrvatskoj kancelariji mnogo držalo do *potvrde* isprave od svjedoka i da su svjedoci bili crkveni i državni velikodostojnici, priori gradova i opati samostana te ostali duhovnici i građani. Uz svjedoke iz Hrvatske nazočni su bili čak i strani ljudi uglednoga položaja kao što je papin poslanik Majnrad i carski protospatar Lav.¹⁵⁵ U nekolicini tih isprava

¹⁵³ *Codex diplomaticus*, I, 114.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 26.

¹⁵⁴ Državni arhiv u Dubrovniku, serija *Acta sanctae Mariae maioris*, f. 38.

¹⁵⁵ *Codex diplomaticus*, VI, 588-589.

navedeno je po sedam svjedoka, što upućuje na simboliku sedmero braće Hrvata, odnosno petoro braće i dvije sestre koji su doselili sa svojim narodom na današnje prostore, o čemu je najvjerojatnije postojala usmena tradicija koju je Porfirogenet poslije zabilježio u svojem djelu *De adminitrando imperio*.

m) Subskripcija (*subscriptio*)

U ispravama kancelarije hrvatskih narodnih vladara potpise, znakove ili monograme najčešće stavljaju svjedoci, vladari i njihovi pisari. Potpisi, a često i znakovi, mogu biti svojeručni (autografski) i nesvojeručni (neautografski). Kako su u srednjemu vijeku ljudi bili većinom nepismeni, umjesto potpisa upotrebljavao se znak (*signum manus* odnosno *signum manu*), najčešće u obliku križića, koji je ponekad, umjesto svjedoka, također stavljao pisar. Ponekad je uz *signum manus* dolazio potpis, a način potpisivanja varirao je od kancelarije do kancelarije i od jednoga do drugoga vremenskog razdoblja. Analogno ispravama suvremenih susjednih vladara nazočnost subskripcije može se donekle pratiti i u ispravama hrvatskih narodnih vladara. Međutim, taj je posao vrlo otežan činjenicom da su te isprave do naših dana sačuvane uglavnom u prijepisima, što samo po sebi ograničava spoznaju i značenje nazočnosti subskripcije kao diplomatske formule. U najstarijoj sačuvanoj ispravi hrvatskih narodnih vladara, u Trpimirovoj iz 852. godine, kojom taj vladar Solinskoj nadbiskupiji poklanja crkvu i samostan svetog Jurja u Putalju zajedno s nekim posjedima - zauzvrat što mu je nadbiskup Petar pribavio srebro za crkveno posuđe¹⁵⁶ - nazočna je subskripcija toga vladara, svjedoka i notara. Naime, nakon sankcije i oznake mjesta izdanja isprave u Bihaćima navodi se formula subskripcije izrazima „*Signum manu meque ipso Tirpimiro duce*”, kao autora i izdavača isprave, zatim „*signum manu*” mnoštva navedenih svjedoka i „*signum manu feci*” notara svećenika Martina, koji je prije toga vlastitom rukom napisao i završio tu Trpimirovu ispravu. Očito je da je vladar svojeručno stavio znak umjesto potpisa. Izraz *manu meque ipso* jasno izražava da je taj znak, koji je jamačno bio križ, učinio Trpimir, a nikako notar umjesto njega. To osobito vrijedi i za notara jer je, doduše, on mogao za drugoga staviti znak na dokument, ali umjesto njega to nitko nije mogao učiniti. Tim se slijedom može pretpostaviti da su svoj *signum manu* vlastoručno stavili i svjedoci isprave iako to za njih nije sigurno jer se kod njih ne navodi *meque* niti jasan izričaj kao kod notara. Zasiurno oni nisu mogli stavljati znak križa umjesto vladara i notara, a notar je to umjesto njih mogao učiniti. Subskripcija se, dakle, Trpimirove isprave sastoji od znaka križa koji na ispravu stavlja vladar, svjedoci i pisar. Njihov znak ujedno je i jedan od načina vjerodostojnosti isprave. Međutim, kako je tekst te subskripcije u prijepisu netočno tradiran, odnosno ta je subskripcija loše sačuvana

¹⁵⁶ *Codex diplomaticus*, I, 3-8.

i izmijenjena, ona se s pravom može različito tumačiti, a time i donositi različite zaključke.¹⁵⁷

Već u sljedećoj sačuvanoj ispravi hrvatskih narodnih vladara, Muncimirovoj iz 892. godine¹⁵⁸, koja potvrđuje Trpimirovu, subskripcija ponešto odstupa od subskripcije prethodne isprave. Naime, Muncimirova za svjedoke također navodi *signum manu*, ali prije toga se za njih veli da pristaju i *potpisuju*. Posljednjega izraza za svjedoke nema u Trpimirovoj ispravi. Osobita je razlika među tim dvjema subskripcijama ta što se za Muncimirova notara Firmina ne navodi izraz *signum manu feci* kao za Trpimirova Martina. S druge strane, Muncimirov znak još je naglašeniji od Trpimirova jer je dvaput potvrđen (*Signum mei meque*). I ta se, dakle, subskripcija sastoji od znaka vladara, svjedoka i notara, a Muncimirov znak različit je od Trpimirova jer on ne kaže *signum manu* već *signum mei*. Ali, kako je i ta isprava tradirana u prijepisima, i ta se subskripcija može različito tumačiti. Nakon Muncimirove isprave subskripcija nestaje kao strogo vidljiva diplomatska formula u sadržaju sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara. Točnije rečeno, ona je kasnije samo fragmentarno sačuvana unutar sadržaja tih isprava. Tako od svih trinaest sačuvanih isprava kralja Petra Krešimira IV. znak njezine nazočnosti nalazimo samo jedanput, u deset sačuvanih Zvonimirovih nijednom, a od tri sačuvane isprave *dux*a i kralja Stjepana II. također jedanput. Ona, naime, u ispravi kralja Krešimira IV. samostanu sv. Krševana u Zadru u svezi s otokom Maunom (izdanoj u Ninu 1069. godine)¹⁵⁹ nije sačuvana kao cjelovita formula, ali njezin fragment u rečenici „*Ego Stephanus, Iadre episcopus, subscripsi*” jasno pokazuje da je bila cjelovita u izvorniku, to jest svoj znak stavili su i kralj i svjedoci i notar. Ipak svjedoci u toj ispravi nemaju isto značenje kao u privatnoj ispravi jer, s obzirom na to da su ugledne osobe, one svojim potpisom ili znakom križa samo uveličavaju svečano značenje isprave, a njihovo pravno značenje dolazi u drugi plan.¹⁶⁰ Analogno tomu, i ostale isprave Krešimira IV. imale su formulu subskripcije, ali ju danas ne nalazimo jer se u sadržaju isprava ne spominje, a nisu sačuvani izvornici na kojima je postojala. Ta se analogija može primijeniti i na Zvonimirove isprave, na izvornicima kojih je također bio vladarev znak, a vjerojatno i znak notara i svjedoka. Potvrda tomu je i isprava kralja Stjepana II. od 8. rujna 1089. godine¹⁶¹ u kojoj subskripcija nije na svojem mjestu jer je isprava sačuvana u prijepisu, ali se u njegovu sadržaju izričito spominje *kraljev potpis*. U toj se, dakle, Stjepanovoj ispravi jasno govori da je Zvonimirova isprava, koja je

¹⁵⁷ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 49-56.

¹⁵⁸ *Codex diplomaticus*, I, 22-25.

¹⁵⁹ Ibidem, 112-114.

¹⁶⁰ Jakov Stipišić, „Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069.“, *Pomorski zbornik* 7 (1969): 824.

¹⁶¹ *Codex diplomaticus*, I, 188-189.

prethodila Stjepanovoj, bila *potpisana*. U sačuvanim tekstovima tih isprava njezinu nazočnost potvrđuju izrazi *pristajem*, *potvrđujem*, *napisah*, u nazočnosti svjedoka i slično odnosno ona je bila na pergamenama u obliku znaka. To osobito vrijedi za notare isprava hrvatskih narodnih vladara koji u više slučajeva kažu da su napisali ispravu, što pak znači da su je i potpisali ili stavili svoj znak.

Subskripcija je, dakle, kao diplomatska formula bila nazočna ako ne u svima, barem u većini izvornika isprava hrvatskih narodnih vladara, ali je tijekom prijepisa nestala. Zadržala se samo u nekolicini tekstova tih prijepisa, u cjelini ili fragmentarno, ovisno o tome koliko je bila teorijski najavljena u tekstu pojedine isprave. Njezina činjenična nazočnost nestala je propadanjem izvornika odnosno raspadanjem ili uništenjem pergamena na kojima su bili ispisani izvornici iako, barem kada je riječ o subskripciji notara tih isprava, postoji ono starije i od ovoga različito mišljenje.¹⁶² Stoga u većini tih isprava možemo naći nazočnost svjedoka, ali ne i njihovu subskripciju. To pak ne bi trebalo davati povoda pojedinim diplomatčarima da nastanak pojedinih isprava hrvatskih narodnih vladara pomiču u kasnije razdoblje i pripisuju ugarskoj kancelariji.¹⁶³ S druge strane, i u širem smislu poimanja formule subskripcije njezinu bi nazočnost trebalo registrirati i u svim onim sačuvanim ispravama hrvatskih narodnih vladara u kojima se oglašavaju notari koji su određenu ispravu napisali na zapovijed ili po nalogu vladara. Uz navedene, takav je slučaj u ispravi kralja Krešimira (II.?) iz oko 950. godine,¹⁶⁴ zatim donekle u ispravi dovoljno nepoznatoga hrvatskog bana S. iz 1042. do 1044. godine,¹⁶⁵ potom u ispravama Krešimira IV. iz 1066./'67.,¹⁶⁶ 1069.,¹⁶⁷ oko 1070.¹⁶⁸ i 1071. godine¹⁶⁹ te u Zvonimirovim ispravama iz 1078.¹⁷⁰, 1076. - 1078.¹⁷¹, 1083.¹⁷² kao i u onima *dux*a Stjepana iz 1078. godine¹⁷³ te u ispravama kralja *Stjepana* II. iz 1089.¹⁷⁴ i 1089./'90. godine.¹⁷⁵ Oni navode svoja imena uz koja izričito kažu da su napisali ispravu, što je njihova subskripcija u širem smislu riječi, a njihov je znak ili monogram kao subskripcija u užem smislu riječi vjerojatno postojao na prvotnim pergamenama koje većinom nisu sačuvane. Formula *rogationis*, koja

¹⁶² Rački, „Hrvatska dvorska kancelarija“ 24.

¹⁶³ Takvu tezu zastupa Nada Klaić, „Diplomatička analiza“, 248-254.

¹⁶⁴ *Codex diplomaticus*, I, 41.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 76.

¹⁶⁶ *Ibidem*, 106.

¹⁶⁷ *Ibidem*, 114.

¹⁶⁸ *Codex diplomaticus*, I, 133.

¹⁶⁹ *Codex diplomaticus*, I, 124.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 159, 163.

¹⁷¹ *Ibidem*, 170.

¹⁷² *Ibidem*, 181; Rački, *Documenta*, 140.

¹⁷³ Rački, *Documenta*, 120.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 151.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 152.

se često navodi uz subskripciju i uz predstavljanje notara, ne odnosi se na subskripciju ili na čin notareva pisanja isprave nego na izdavačev čin koji zapovijeda ili naređuje ili pak moli notara da napiše ispravu.¹⁷⁶ Izaz *scripsi* upotrebljava se kao diplomatički termin još prije Justinijanova vremena.¹⁷⁷ Formula *komplecije* (*manu propria opus complevi*) često stoji u ispravama umjesto termina *scripsi* ili *subscripsi*, a označava da je notar ili pisao ili potpisao ispravu ili pak na nju stavio svoj znak.¹⁷⁸ S potpisom notara ili pisara i njegovim popratnim oznakama isprava je bila potpuno završena. Sve što se nađe na njoj nakon toga jest dodatak koji nastaje tijekom prepisivanja odnosno tradiranja pojedine isprave. Najočitiiji dokaz takvoj tvrdnji može se vidjeti na primjeru isprave Krešimira IV. iz oko 1070. godine, koja je sačuvana u prijepisu i talijanskomu prijevodu u jednome kodeksu iz XVII. stoljeća. Njoj je, nakon subskripcije notara, pridodana potvrđnica vladara (Stjepana II.) na kojoj se slučajno našla još jedna subskripcija drugoga notara pa su se tako slučajno zajedno našle dvije subskripcije dvojice različitih notara.¹⁷⁹

n) Aprekacija (*apprecatio*)

Formulu aprekacije u ispravama hrvatskih narodnih vladara po prvi put susrećemo 892. godine u Muncimirovoj ispravi o potvrđivanju Trpimirove darovnice Splitskoj nadbiskupiji iz 852. godine.¹⁸⁰ Ona se nalazi na kraju isprave odnosno na kraju pisareva predstavljanja da je ispravu napisao po Muncimirovu nalogu, a spojena s komplecijom – *feliciter compleui*.¹⁸¹ Jedan od prijepisa te Muncimirove isprave uz tu aprekaciju ima i drugu na početku isprave, koja je spojena s verbalnom invokacijom. Izražena je u potvrdnoj riječi *Amen*.¹⁸² Izraz *feliciter* bez *Amen* stariji je oblik aprekacije, koja podrijetlo vuče iz rimskih izvora.¹⁸³

o) Pisari

Pisar najstarije sačuvane isprave hrvatskih narodnih vladara, one Trpimirove iz 852. godine,¹⁸⁴ sam za sebe u ispravi kaže da je svećenik kapelan Martin, da je po nalogu i zamolbi spomenutoga vladara i svoga gospodara (Trpimira) napisao ispravu, a zatim ju vlastitom rukom završio i na nju svojom rukom stavio znak

¹⁷⁶ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 55-56.

¹⁷⁷ Ibidem, 56.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ *Codex diplomaticus*, I, 133.

¹⁸⁰ *Codex diplomaticus*, I, 22-25.

¹⁸¹ Ibidem, 24.

¹⁸² Ibidem, 24, bilj. 6.

¹⁸³ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 83.

¹⁸⁴ *Codex diplomaticus*, I, 3-8.

(križa).¹⁸⁵ On se, dakle, predstavlja javnosti svojom kratkom biobibliografijom iz koje se saznaje da je svećenik Solinske (Splitske) nadbiskupije sa službom kapelana na vladarskome dvoru i da je pisar vladarskih isprava. Iz toga proizlazi da je završio teološki studij i klasičnu naobrazbu, da ga je njegov biskup Petar imenovao na jedno od tri slobodna mjesta dvorskih kapelana jer se u ispravi još dvojica navode kao svjedoci te da je njegov posao, uz ostalo, bio pisanje isprava. Ne možemo saznati broj napisanih isprava iz njegova pera jer nam do danas nisu sačuvane, ali se svakako saznaje da je uz teološke studije bio školovan za posao pisanja isprava. Tu je izobrazbu mogao postići na Zapadu, ali nije isključeno ni njegovo školovanje u jednome od dalmatinskih primorskih gradova. Iz sastavnih dijelova isprave vidljivo je da je svećenik Martin bio vrlo vješt pisar isprava pa se stoga s vjerojatnošću može ustvrditi da je bio u službi Trpimirove kancelarije kakvu su imali svi onodobni vladari.¹⁸⁶ Posao Trpimirova pisara Martina bio je zasigurno olakšan ispravom vladara Mislava o tome predmetu, koju je najvjerojatnije imao pred sobom. Danas postoji mišljenje da je Martinov kolega Dominik, svjedok navedene Trpimirove isprave, u Splitu sagradio kapelicu u počast sv. Martina, tourskoga biskupa.¹⁸⁷

U sljedećoj sačuvanoj ispravi hrvatskih narodnih vladara, to jest u ispravi vladara Muncimira iz 892. godine¹⁸⁸ imenuje se pisar u osobi đakona Firmina, koji obavlja dužnost kapelana na Muncimirovu dvoru i koji je pred svjedocima napisao tu ispravu.¹⁸⁹ Dok se za njegova kolegu Žitalja, koji se nalazi među svjedocima Muncimirove isprave i koji je poglavar nekoga samostana, zna da je svećenik, za Firmina se to ne kaže izričito nego samo da je đakon. U IX. stoljeću ta služba u crkvi ne mora značiti da je to stupanj do svećenstva, ali u protivnome može značiti da je za službu dvorskoga kapelana dovoljan stupanj đakonata odnosno takav kapelan može obavljati službu pisara i bez svećeničkoga reda. Tim više što njegove kolege na dvoru obavljaju složenije liturgijske obrede, a on sam zadužen je za pisarske poslove. Firmin piše ispravu na zapovijed svojega slavnog vladara Muncimira pred svjedocima i sa sadržajem koji mu je rečen. On ujedno u ispravi kaže da je poslije predaje izvršio poslove vezane uz tu ispravu, a k tomu sam unutar svojega predstavljanja dodaje kratku formulu aprekcije (*feliciter*).¹⁹⁰ Posao pisanja te Muncimirove isprave bio mu je olakšan posjedovanjem Trpimirove isprave, koja je za Muncimirovu ispravu temeljna.

¹⁸⁵ Ibidem, 6.

¹⁸⁶ Barada, „Dvije naše vladarske isprave“, 55.

¹⁸⁷ Pera, „Nekoliko glosa“, 7-8.

¹⁸⁸ *Codex diplomaticus*, I, 22-25.

¹⁸⁹ Ibidem, 24.

¹⁹⁰ Ibidem.

The diplomatic analysis of Trpimir's and Muncimir's charters: an essay in the honour of Miho Barada

Milko Brković

Institute of Historical Sciences of the Croatian Academy of Science and Arts in
Zadar

Obala kneza Trpimira 8

23000 Zadar

Croatia

E-mail: hazu-zavod-zadar@zd.htnet.hr

Summary

In his career as a medieval historian, Miho Barada mostly used written sources. In this paper I will discuss Barada's analysis of the charters of Trpimir and Muncimir from the ninth century, for which Barada used tools of ancillary historical disciplines. Croatian historiography dates and locates Trpimir's charter to 4 March 852 in Bijaći. With this charter the Croatian *dux* Trpimir (c.845–864) donated the church and monastery of St. George in Putalje, together with some other real estate, to the Archbishopric of Solin. The purpose of the gift was to reciprocate Archbishop's Peter present of silver for church tableware. The date of the confirmation of Trpimir's charter, with which the Croatian *dux* Muncimir (892–910) forty years later, on 28 September 892, and again in Bijaći confirmed the content of Trpimir's charter did not raise much controversy in Croatian historiography. Historians have abundantly used the historical content of and data contained in these two oldest Croatian medieval charters. They were considered archival sources of first rank. Barada approached their analyses critically, and especially because these charters did not survive in their original forms but as later transcripts. For this reason it is not surprising that their contents (and especially the content of Trpimir's charter) are in some places contentious and incomprehensible, and that the question of authenticity of both chapters may be raised again and again. Barada thought that such quandaries may be resolved with the help of textual criticism and diplomatics as ancillary historical disciplines. By looking at external and internal characteristics of written documents, diplomatics decides if a document (a charter, a written testimony of a legal act, etc.) is authentic or a forgery. The fundamental external characteristics of a document include the material upon which the document is written, stamp, signature and various other signs. Internal characteristics refer to integral parts of the text or diplomatic formula, language, dates, names and other features that may be studied in a transcript as well as in the original. Barada was the first Croatian scholar to seriously engage

with textual criticism of these two charters. Their diplomatic aspects have been studied by other scholars before and after Barada, but mostly in order to glean historical data. Their detailed diplomatic analysis was hindered from the start by the false belief that the oldest transcript had been printed by Lucius and that the transcripts kept in Split were all transcribed from Lucius. Barada corrected this error when he found multiple transcripts of these charters older than the manuscript used and printed by Lucius. Using these transcripts, Barada reconstructed the original text and showed that both charters were indeed authentic. Today we know of five transcripts of Trpimir's charter from 852 and Mucimir's charter from 892. The oldest transcript dates from 1568 and is kept in the parish office in Kaštel Sućurac. The other four transcripts are kept in the Archbishopric Archives in Split.

Keywords: Miho Barada, Croatia, chancellery, diplomatics, palaeography, charters, auxiliary historical disciplines